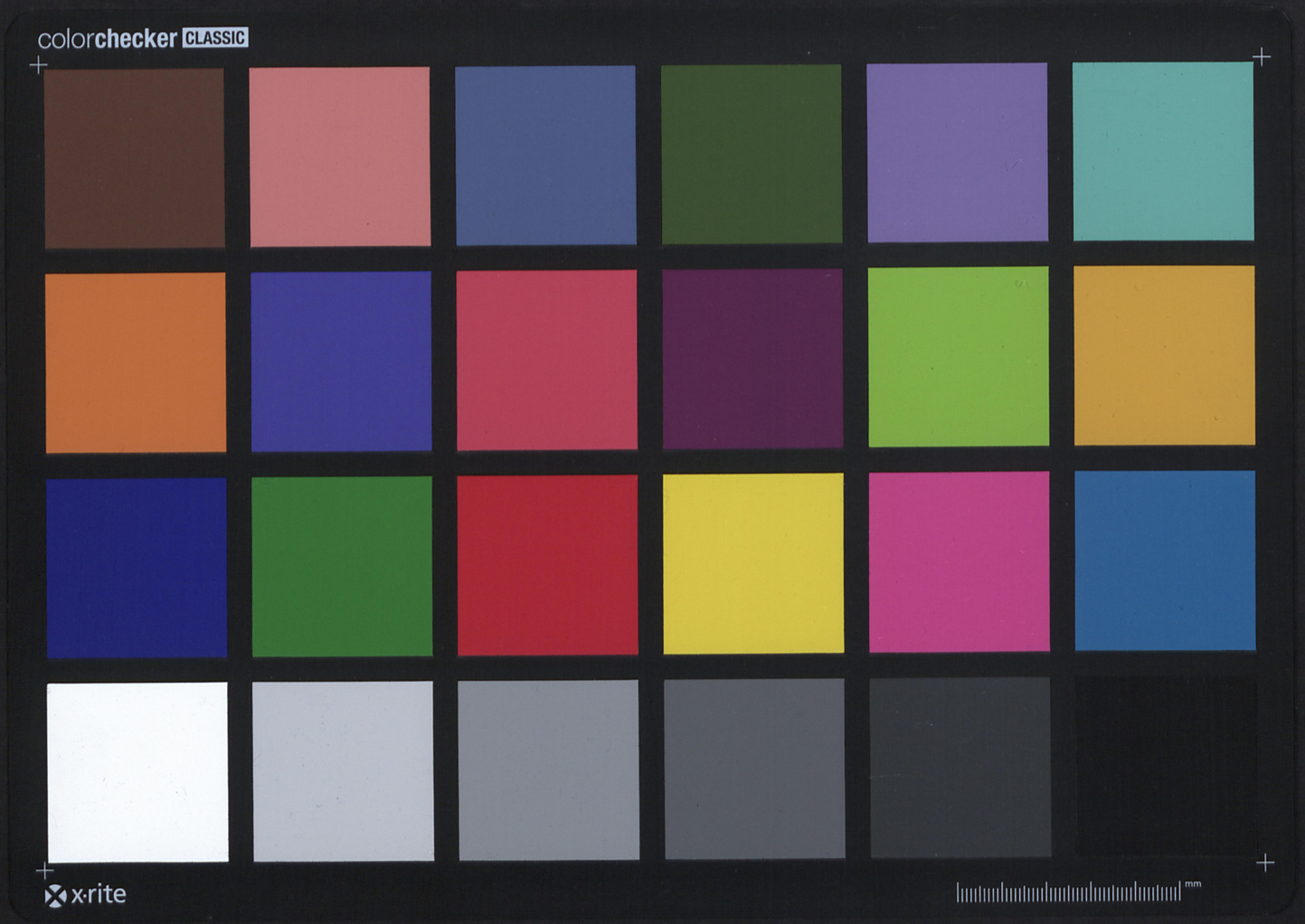
colorchecker CLASSIC
x-rite
mm

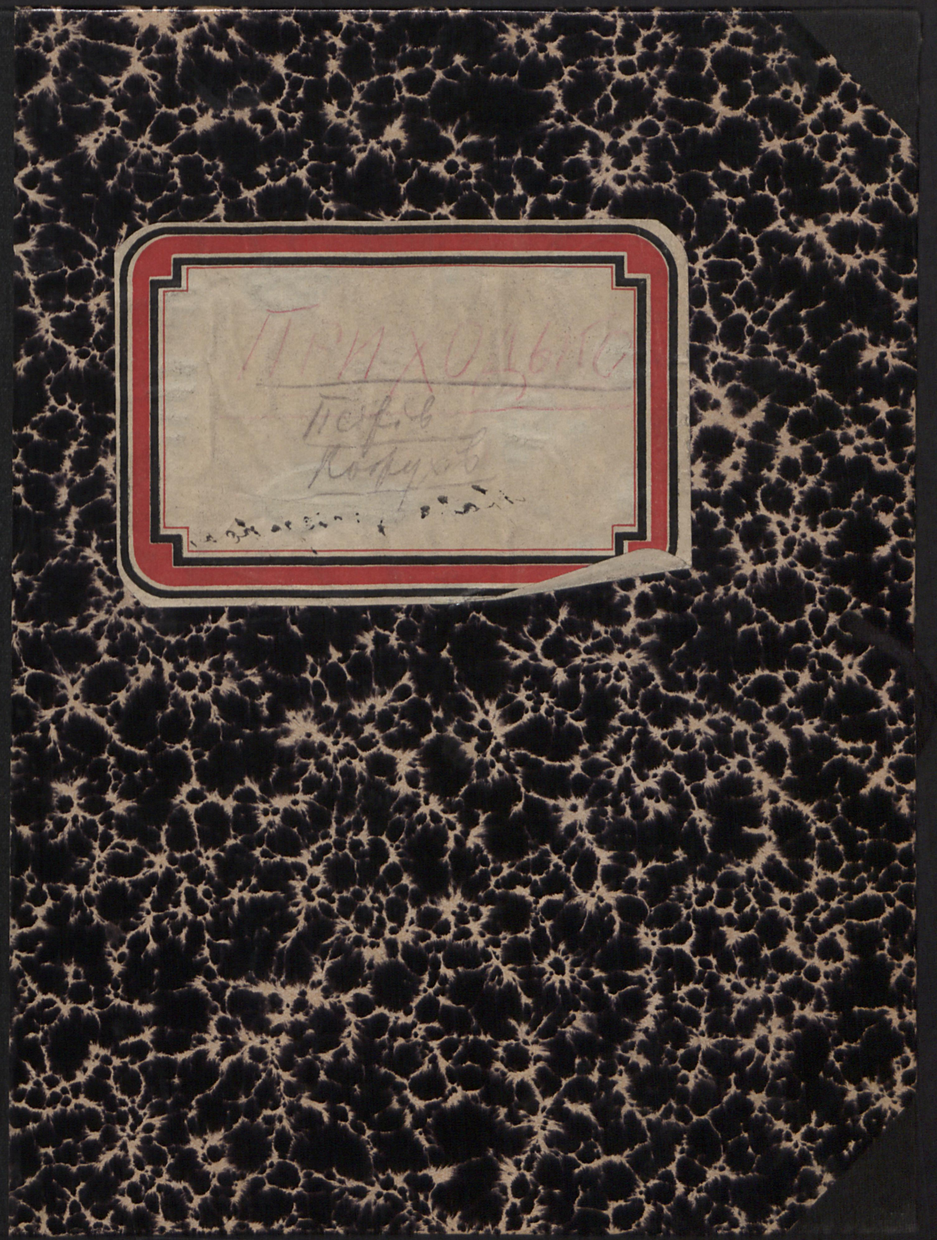

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
15.0cm

5. Dzielenie.

1	w	1	mieści się	1	raz
2	—	2	—	1	—
2	—	4	—	2	razy
2	—	6	—	3	—
2	—	8	—	4	—
2	—	10	—	5	—
2	—	12	—	6	—
2	—	14	—	7	—
2	—	16	—	8	—
2	—	18	—	9	—

3	w	3	mieści się	1	raz
3	—	6	—	2	razy
3	—	9	—	3	—
3	—	12	—	4	—
3	—	15	—	5	—
3	—	18	—	6	—
3	—	21	—	7	—
3	—	24	—	8	—
3	—	27	—	9	—

4	w	4	mieści się	1	raz
4	—	8	—	2	razy
4	—	12	—	3	—
4	—	16	—	4	—
4	—	20	—	5	—
4	—	24	—	6	—
4	—	28	—	7	—
4	—	32	—	8	—
4	—	36	—	9	—

5	w	5	mieści się	1	raz
5	—	10	—	2	razy
5	—	15	—	3	—
5	—	20	—	4	—
5	—	25	—	5	—
5	—	30	—	6	—
5	—	35	—	7	—
5	—	40	—	8	—
5	—	45	—	9	—

6	w	6	mieści się	1	raz
6	—	12	—	2	razy
6	—	18	—	3	—
6	—	24	—	4	—
6	—	30	—	5	—
6	—	36	—	6	—
6	—	42	—	7	—
6	—	48	—	8	—
6	—	54	—	9	—

7	w	7	mieści się	1	raz
7	—	14	—	2	razy
7	—	21	—	3	—
7	—	28	—	4	—
7	—	35	—	5	—
7	—	42	—	6	—
7	—	49	—	7	—
7	—	56	—	8	—
7	—	63	—	9	—

8	w	8	mieści się	1	raz
8	—	16	—	2	razy
8	—	24	—	3	—
8	—	32	—	4	—
8	—	40	—	5	—
8	—	48	—	6	—
8	—	56	—	7	—
8	—	64	—	8	—
8	—	72	—	9	—

9	w	9	mieści się	1	raz
9	—	18	—	2	razy
9	—	27	—	3	—
9	—	36	—	4	—
9	—	45	—	5	—
9	—	54	—	6	—
9	—	63	—	7	—
9	—	72	—	8	—
9	—	81	—	9	—

Tabliczka arytmetyczna.

1. Dodawanie.

1	a	1	jest	2
1	—	2	—	3
1	—	3	—	4
1	—	4	—	5
1	—	5	—	6
1	—	6	—	7
1	—	7	—	8
1	—	8	—	9
1	—	9	—	10

2	a	2	jest	4
2	—	3	—	5
2	—	4	—	6
2	—	5	—	7
2	—	6	—	8
2	—	7	—	9
2	—	8	—	10
2	—	9	—	11

3	a	3	jest	6
3	—	4	—	7
3	—	5	—	8
3	—	6	—	9
3	—	7	—	10
3	—	8	—	11
3	—	9	—	12

4	a	4	jest	8
4	—	5	—	9
4	—	6	—	10
4	—	7	—	11
4	—	8	—	12
4	—	9	—	13

5	a	5	jest	10
5	—	6	—	11
5	—	7	—	12

5	a	8	jest	13
5	—	9	—	14

6	a	6	jest	12
6	—	7	—	13
6	—	8	—	14
6	—	9	—	15

7	a	7	jest	14
7	—	8	—	15
7	—	9	—	16

8	a	8	jest	16
8	—	9	—	17

9	a	9	jest	18

10	a	10	jest	20

2. Odejmowanie.

1	od	2	zostaje	1
1	—	3	—	2
1	—	4	—	3
1	—	5	—	4
1	—	6	—	5
1	—	7	—	6
1	—	8	—	7
1	—	9	—	8
1	—	10	—	9

2	od	3	zostaje	1
2	—	4	—	2
2	—	5	—	3
2	—	6	—	4
2	—	7	—	5
2	—	8	—	6
2	—	9	—	7
2	—	10	—	8
2	—	11	—	9

3	od	4	zostaje	1
3	—	5	—	2
3	—	6	—	3
3	—	7	—	4
3	—	8	—	5
3	—	9	—	6
3	—	10	—	7
3	—	11	—	8
3	—	12	—	9

4	od	5	zostaje	1
4	—	6	—	2
4	—	7	—	3
4	—	8	—	4
4	—	9	—	5
4	—	10	—	6
4	—	11	—	7
4	—	12	—	8
4	—	13	—	9

5	od	6	zostaje	1
5	—	7	—	2
5	—	8	—	3
5	—	9	—	4
5	—	10	—	5
5	—	11	—	6
5	—	12	—	7
5	—	13	—	8
5	—	14	—	9

6	od	7	zostaje	1
6	—	8	—	2
6	—	9	—	3
6	—	10	—	4
6	—	11	—	5
6	—	12	—	6
6	—	13	—	7
6	—	14	—	8
6	—	15	—	9

№ 13.

Віктор Приходька.

1) Українські студентські громади.

2) Друга Подільська „Просвіта"

Ст. 8–133.

№ 9.

Спис
інтернованих
і полонених
Українців - Придніпрянців
1920 р.
в Домбю.

115

8

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНСЬКІ ГРОМАДИ.

Тепер нехай мені буде дозволено скористуватись засобом романістів і, перервавши на де який час оповідання про Подільску "Просвіту", перейти до ~~нашої~~ иншої теми ...

Се діється в осени 1907 року. Перша Подільска "Просвіта", закрита адміністрацією і не існує. Кам'янецьке українське громадянство, приголомшене цією подією і загальною реакцією, принишкло і мовчить. Се дає нам можливість зупинитись і оповісти про инший прояв українського руху, сильно звязаний з Поділлям, який хронольогічно як раз під цю пору набирає сили і буйно розцвітає.

Сей новий прояв українського руху-були наші студентські громади по ріжних вищих школах бувшої Російської Імперії. Значіння сих громад в ході розвитку нашої національної справи-надзвичайно велике. Поминути їх-це значить зробити величезну прогалину в історії українського руху взагалі і залишити в ньому багато де-чого невисвітленого і незрозумілого. Період існування цих громад в більшости високих шкіл не дуже навіть великий, приблизно 10-12 літ, від 1906 до 1917 року,-більшість учасників і активних робітників сих громад ще живуть і на них лежить обовязок написати історію життя і діяльности кожної із цих орґанізацій. Я ж хотів згадати про них лише побіжно і остільки, оскільки в життю їх брали участь подоляне. Роблю ж це тому, що уважаю участь і роботу подолян в студентських громадах по високих школах Росії тісно звязано в українським рухом на Поділлю взагалі: річ в тім, що в де яких університетах власне подолянам належить честь заснування українських громад, а в де-

яких вони спричинились до сильного оживлення ціяльности їх, з другого боку, майже по всіх громадах вони почерпнули багато для себе і значно виробили(сь) та скріпили(сь) інтелектуально, - нарешті, в дуже багатьох випадках плоди свого перетування(сь) в українських громадах вищих шкіл, - свій стаж і досвід в громадській роботі - вони принесли в дар своїому ж таки Поділлю.

Період розцвіту українських студенських громад припадає головним чином на 1907-й і послідуючі роки. Це тому, що, власне, в цім часі російській уряд видав, нарешті, нові правила про прийом семинаристів до університетів. Як я уже згадував, коли писав про Подільску Духовну Семинарію, це питання, було дуже болючим: семинаристи по своїй загальній освіті цілком були готові для проходження курсу високих шкіл, але вступ до цих шкіл їм був заказаний. Одначе, щоби чимсь цю заборону виправдати, програма наук в духовних семинаріях нарочито так була побудована, щоби в де яких предметах - як от математика, нові мови - семинаристи відставали од програмів ґімназіяльних. Цею політикою Свя̀тійший Синод забезпечував собі кадри належно підготовленого духовенства, але, з другого боку, се було насильством над людьми, які, не маючи иншого виходу, часто мусіли йти у священики, не почуваючи до того відповідного покликання. Отже треба було кількарічних хвилювань та непорядків по семинаріях в цілій Росії і, нарешті, революція 1905 року, щоби добитися скасування цих заборон. Зате, коли ці заборони впали, то до високих шкіл, головним же чином до університетів, ринула велика сила семинаристів ріжних випусків. Але мудре російське правительство і на

цій справі хотіло зробити "інтерес":воно дозволило семінаристам вільний вступ не до всіх високих шкіл,а лише до "окраїнних"- Варшавського /Польща/,Юрєвського або Дорпатського /Естонія/, Казанського та до Томського Технольоґічного Інституту,-маючи на увазі "обрусіння" або заволодіння сих країв.Правда, з труднощами можливий був вступ і до столичних високих шкіл,і певна частина семінаристів їхала також до Петербургу,Москви та Київа,але головна маса йшла туди,де перешкод не було ніяких. Між иншим,певну ролю відограв і той момент,що по провінціальних університетських містах життя було дешевше.

У всякому ж разі,з боку студентів брались на увагу ріжні моменти,за виключенням,звичайно, "видов правительства". Молодь шукала передовсім високої освіти і до тих "відов" їй було байдужісінько.Оскільки,одначе,дозвіл семінаристам вступати до університетів відбився на чисельности де яких з них,можна яскраво бачити,наприклад,по Дорпатському університету,куди, між иншим,вступив також і я.До 1907 року тут було 700 студентів,а в цьому році стало більше 2000 людей.До університетів почали з'їзжатись семінаристи з цілої бувшої Росії-з ґуберній Тамбовської,Рязанської,~~Казанської~~,Калужської,Вологодської і так далі,-"посунула бурса" також із України-з ґуберній Київської,Чернигівської,Катеринославської та прочих.Потягло й Поділля...І уперше стіни високих шкіл Росії масово наповнились "бурсацтвом" і загуділи університетські авдіторії семінарськими басами...І уперше побачили ми усю „Расею"-справжніх кацапів- "калуцкіх" та рязанських-і уперше побачили ми й усю"свою"

Україну-од Збруча і до Кавказу. І цікаво нам було спостерегти, що і ми, Україна, не вовсім однакові: Правобережці-Подоляне, Кияне та Волиняки-одягнуті більш елеґансько-в краватках, комірцях та манжетах і в манірами так ніби трошки від "р[illegible]рапа", а, в другого боку, лівобережці-уже більше "під кацапа": студентська "тужурка" з "кутасами" і в поводженню більше на "ти": ходи, стрівай, не займай!

Що ж до "видов правительства" в розумінню "обрусенія" тих країв, куди був облегчений вступ до університетів, то тут, принаймні у стосунку до українців, -російський уряд цілком що називається "попав пальцем у небо". А, власне, сталася цікава історія. Як я уже зазначав, далеко не всі вихованці Подільскої Семинарії виходили із школи свідомими українцями, хоч, здавалось би, в цій семинарії ся справа стояла дуже добре, може найкраще. Але инші семинарії давали ~~людей~~ менший відсоток свідомих українців і, таким чином, по університетах збиралось таки досить багато нашої молоді, -українців по походженню, але цілком національно несвідомих, або таких, що й знали про українське питання, але ставились до нього зовсім байдуже. І ось в цими елементами, як раз в тих пунктах, де вони мусіли б служити "обрусенію края", виходила зовсім непередбачена російским урядом трансформація: вони не тільки не спричинялись "до обрусенія", а й самі перестали бути "русскими" та навертались до українства. І цікаво було спостерігати, як цей процес переходив. Ось приїжджає до Дорпату, чи до Варшави чи до Петербургу такий несвідомий київський чи подільский бурсак. І куди не ткнеться —

119

все йому чуже:і Маршалковська,і естонці,і чухонці, не кажучи вже про дорпатських німецьких буршів /студенська корпорація/. І перший раз в житті його потягне "до своїх"...Він ще не вкладає у це поняття всього його національного та політичного змісту,він просто механічно і підсвідомо "бреде" до свого земляцтва чи української громади.Але з ним уже сталось те,чого не траплялось за все попереднє життя на Київщині та на Волині:тут він ніколи не відчував себе с в і д о м о українцем,-він був як всі,і всі як він,і ось лише в чужому місті,серед чужих людей, він уперше зрозумів,що він людина іншої нації,що він-українець. І студентські українські громади уявляли в себе в ті часи щось надзвичайне.До тої пори їх або зовсім не існувало,або жили вони тихим життям маленького гуртка у півдесятка душ,тепер же,в напливом семінаристів,все рішуче змінилося:в помешканнях загуло,як в добрім вулею,-негайно десь зявились реґенти,орґанізовувались хори,повстали драматичні гуртки,-і закипіло живе,яскраво-національне молоде життя.За членами української громади не треба було бігати:-після лекцій,по обіді,уже всі були тут:і свідомі,і несвідомі,і байдужі і гарячі.І пішла в товариствах робота:свідомість ширилася серед неофітів стихійно і надзвичайно швидко,лише треба було підводити під неї фундамент.
А це вже була робота провідників та свідомих членів громад. Для цієї мети по громадах улаштовувались бібліотеки,орґанізовувались читальні і періодично чи взагалі досить часто відбувались реферати з дебатами після них.Звичайно,все це потребувало видатків і на них треба було заробити,бо членські внески сту-

дентів-ясна річ-не могли складати якоїсь поважної суми. І ось тут приходила на поміч наш національний "фах": пісня. В цій справі брали участь майже всі члени громади, кожна громада мала свій власний хор, а це давало можливість улаштувати концерти та вистави, які й були головним джерелом прибутків.

Для того, щоби уявити собі ролю і значіння студентських громад для українського національного-політичного життя тих часів, треба мати на увазі, що всі ці громади, починаючи від 1906 року і майже до революції 1917 року були, порівнюючи, дуже численні, - кожда громада нараховувала до сотні, а часом то й далеко по за сотню членів, не беручи на увагу инших студентів, по походженню українців, які до громади по тим чи иншим причинам не належали, але які не могли уникнути певного їх впливу. Крім того, не можна не завначити ще й иншого моменту, характерного для життя тодішніх студентських громад, а саме-майже повної волі, якою користувались ці громади в своїй діяльности. Воля ж ця походила од того, що тоді, після революції 1905 року, вищим школам було надано автономію і загальна адміністрація уже не мала такого великого права встрявати до внутрішнього життя цих шкіл. Всі ж студентські орґанізації-громади, гуртки, клюби-підлягали тепер лише своєму академічному начальству, а не поліції, се ж академічне начальство уважало невідповідним і незручним втручатися у внутрішне життя студентських орґанізацій. Тому то всі студентські громади, а, зокрема, українські користали з повної волі і широко провадили свою діяльність, в той час, як на Україні панувала

реакція і російський уряд всіма способами душив українське громадське життя. Одначе, дякуючи у великій мірі цим студентським громадам, українського життя уже не можна було затамувати. Що з того, що уряд то тут, то там на Україні закривав "Просвіти" чи переслідував тих або инших громадських діячів, коли, натомість, із ріжних кінців Росії, із університетів, політехникумів і т.д. злітались на Україну десятками і сотнями нові молоді сили. Правда, вони кінчали російські школи, але у студентських громадах вони переходили добру національну "школу" і з'являлись на Україну справжніми українськими інтеліґентами. Все це дуже дивно, але це безперечний факт: в період часу між 1905-1916 роками головні кадри української інтеліґенції в високою освітою давала не Україна, не Київ, Харків, Одеса, а Дорпат, Варшава, Томськ, Петербурґ, Москва, Ярослав, Казань. Звідси вертали на Україну свідомі національно правники, філольоґи, інженери, медики, аґрономи, хеміки. Це були, власне, п е р ш і для України м а с о в і "випуски" української інтеліґенції. Ця інтеліґенція осідала в містах, містечках та по селах, в школах, судах, земствах, лікарнях та кооперативах і доповнювала та довершувала собою цікаву картину українського руху тих часів, руху, що, здавалось, невідомо звідки починався, незнать якими силами ширився і часом просто імпонував своєю ніби й скованою, але в потенції значною силою. Але про це далі. Тепер же зупинимось трохи на оповіданні про життя і діяльність української студентської громади в Юрєвському /Дорпатському/ Державнім Університеті, де я учився два роки, до переводу свого

~~свого~~ до Київського Університету.Дорпатський університет-взагалі був займав у Росії особливе становище і не був подібний до инших університетів.Передовсім се був колись цілком німецький університет,але,з приєднанням Остзейського краю /теперішньої Латвії та Естонії/ до Росії,його помалу із німецького перетворили у російський.Знаходився він у місті Дерпті,що потім стало називатися Юрєвом.Се було невелике повітове місто,де інтеліґенцію і верхні шари складали німці,а маса була естонська.Жив маленький Дерпт своїм тихим життям і навіть університет не давав йому оживлення.Навпаки,ся стара поважна інституція ,з давніми західньо-европейськими традиціями ,так ніби ще й од себе додавала місту певного настрою абсолютного спокою і академичної поваги.Тому то про Дорпат по справедливости говорили,що це - "город професорів і скуки".В мій час Дорпатський університет функціонував у складі всіх факультетів,які звичайно були в російськиї університетах,але,поверх того,тут була своя особливість, а саме-протестантський богословський факультет для підготовки пасторів,де виклади провадились виключно німецькою мовою.Почасти німецька мова фіґурувала ще й на медицинському факультеті, що у свій час тішився навіть европейською славою.Так,ще й при мені тут викладав анатомію німецькою мовою старий професор Рауберґ,про якого було відомо,що це учений з европейським іменем.

Поруч з традиціями академичними,у Дорпатському університеті заховались і традиції побутові:так,тут до останнього часу існували німецькі студентські корпорації,члени яких носили своєрідні кепки і через плече різнокольорову стяжку.Членами сих корпорацій були здебільшого сини остзейських баронів,ба-

~~роніть~~ гаті люде,-вони в наукою не поспішали і час проводили дуже весело:нищили масу пива і,згідно в славними німецькими традиціями,змагались рапірами,в наслідок чого гордо носили на своїх фізіономіях сліди ушкоджень.За прикладом німців,існували тут подібні корпорації й поляків,-не знаю тільки,чи це також була традиція чи щось ~~инше~~,штучне.

Корпоранти держали себе цілком ізольовано,та,власне,вони дійсно були чимсь чужим для всіх наїзжих студентів; місцеве громадянство по своїй национальности теж було цілком нам чуже і у Дорпаті,може як ніде инде,наїзже студентство почувало себе на чужині і горнулось до своїх земляків та товариств.І,дійсно,тут жили дуже інтенсивним життям різні орґанізації, що обєднували студентів-росіян,як от "Общество студентов-медиков","Общество студентво-юристов",далі-земляцтва,товариства музичні,спортові й тому подібне.Се ж горнуло до обєднання і студентів-українців,без різниці поглядів,виключно до цілком несвідомих "малоросів".Отже ця обставина,як я зазначив,й була причиною пишного розвитку та інтенсивної діяльности наших студентських громад,а,зокрема,,і Дорпатської Української Громади.Ректором Університету в період мого перебування в Юреві був відомий професор римського права В.Пассек.Се був чоловік під різними оглядами небуденний,тому дозволю собі сказати про нього кілька слів.Передовсім-Пассек був справжній ліберал і демократ,а,крім того,людина дуже тактовна і розумна,тому за його керування в Дорпатському університеті не було ніяких студентських заворушень, в той час, коли по инших високих школах були страйки,звільнення студентів та різні непорядки,а у Київському то поліція так ніби

ніколи й не вилазила з університету.Причиною сьому було те,що ректор Пассек не дратував студентів заборонами політичних зібрань та мітінґів і давав їм цілковиту волю висловлювати свої міркування з приводу ріжних політичних подій.Мітінґи відбувались, виносились революції,але Пассек поліції до університету не пускав і тому все обходилось без ексцесів.За те на другий день школа уже нормально функціонувала.Не те було на инших університетах,де ректор слухався Міністерства Народньої Освіти і не дозволяв студенських мітінґів.Там студенти провадили зібрання всупереч забороні свого начальства,у справу вмішувалася поліція, починалися бійки і кровопролиття,а в результаті університет на кілька місяців зачиняли.Отже,хоча у Дерпарті було спокійно, але за те,що ректор Пассек ніби "потурав" студентам,Міністерство Освіти призначило над ним слідство і справа ця тягнулась кілька літ та коштувала ліберальному ректорові багато нервів.

Як я уже завначив,проф.Пассек читав історію і доґму римського права,себ то речі досить таки сухі,але в його особі Дерпатський університет мав дуже гарного лектора,що умів потрапити й такі речі викладати цікаво.Засобом для цього у нього був гумор, уміння кожного разу освіжити увагу слухачів,провести певні життьові анальоґії.Так,одного разу,оповідаючи нам про славних римських ~~слухачів~~ правників ,він завначив,що від часу поширення у Римській Імперії христіянства,римська юриспруденція,славна на увесь світ,почала підупадати і уже не мала таких блискучих правників,як раніше.Яка ж сьому була причина?Отже причиною було те, що,з поширенням христіянської ідеї,її адептами і гарячими прик-

лонниками почали робитись найвидатніші і найрозумніші римські особистости. Раніше вони присвятили б себе юриспруденції, але, захопившись християнством, вони віддали свій розум і таланти як раз останньому. Цим і пояснюється, що у перші віки християнство видає цілу низку блискучих богословів, що були одночасно глибокими вченими, філософами, поетами і ораторами. Се був рух-продовжує професор, розглядаючи свою авдиторію, що на 90 % складалась із семінаристів-де що аналогічний сучасному-, тільки у перші віки християнства люде кидали юриспруденцію для богослов'я, а тепер навпаки-богослов'я для юриспруденції. Отже тепер-тонко підморгує пан ректор-маємо право сподіватись нового розцвіту юридичних наук.

Иншого, знов, разу, пояснюючи, як правник в кожному життєвому випадку мусить уміти одділити і одкинути усе непотрібне, щоб вясувати правну природу того чи иншого випадку, Пассек нас поучав: уявіть собі, що ви адвокат і приходить до вас клієнт-жінка, що судиться за спадщину. Чого тільки вона вам не наговорить: і про свого діда, що маєток у перше купив і про свою бабусю, що сама правила кіньми, а своїх фурманів власноручно била і про тітку, що описала їй свій гардероб і про дядька, що умер від запою. Отже, щоб вясувати суто юридичні моменти цілої справи, ви повинні без жалю викинути бабу в одне вікно, тітку в друге, п'яного дядька у трете і залишити тільки те, що вясовує правну суть діла.

Коли в 1907 році я вступив до Дорпатського університету, то уже застав тут українську студентську громаду, що іменувалась, здається "Товариство Студентів-українців у Дорпаті". На жаль, я не

можу точно сказати в якому році громаду було засновано, але, у всякому разі, до першого значнійшого напливу семінаристів у Дорпатський університет, вона існувала років два-три, себ то початок її треба однести десь до 1903 року. Основоположником громади був тодішній студент Дорпартського університету, а потім відомий український журналіст і діяч, тепер покійний Федір Павлович Матушевський, той самий Матушевський, про якого з надзвичайною теплотою вгадує у своїх споминах Е. Чикаленко, як про першого редактора „Ради". ~~Вступлення~~ Коли я вступив до університету, то Матушевського уже не застав. Так само не можу сказати, хто був співробітником Матушевського по орґанізації "Громади". У всякому разі, належить зазначити, що фундаторами чи, у всякому разі, першими членами Дорпатської Української Громади були не тільки студенти університету, але також і студенти Ветеринарного Інституту. Річ в тім, що у Дорпаті інсував також Ветеринарний Інститут, семінаристам же вступ до цих інститутів був облегчений найскоріше, отже, в наслідок цього у Дорпаті зявились семінаристи із України переважно, як студенти Ветеринарного Інституту. Правда, було їх тут дуже небагато, усього 5-6 чоловік. Де-які з них, разом з університантами й були першими основоположниками Дорпатської Української Громади. Із ветеринарів-пізніших членів-пригадую двох-Миколу Орловського в Поділля та Герасименка. Обоє вони були активними членами Громади і особливо велику роботу робили під час вистав та концертів, що улаштовувала Громада. Серед старійших членів Громади, ми, молодші, застали невеличке коло досить інтересних людей, із яких кожний уявляв собою певну небуденну індивідуальність. Се здебільшого були стріляні птахи, старі революціонери

і старі студенти,що перед тим,як попасти до Дорпатського Університету,встигли побувати не тільки в ріжних університетах,але й в ріжних тюрмах.Це були:старий революціонер із російським прізвищем /призвища не пригадую/,,старий студент-правник Міхновський,правник Полтарів,медик Коломийцев,хемик Золотчанський,правник Віктор Чеховський,фільольоґи-Білінський,Голобородько,Заушкевич,медик Віктор Піснячевський,/що потім перевівся у Петроград,до Військово-Медичної Академії/ і инші.
Більшість сих старших членів Громади належали до партії українських с-д.Вони вели в Громаді провід і мали на молодшу братію безумовний і дуже значний вплив .А тої "братії" в 1906 р. і послідуючих роках набралося в Дорпатській Громаді повно, поверх сотні людей.В двох кімнатках Громади завжди гуділо,як в улею і серед цих молодих українців ще дуже багато було таких, з якими треба було починати що називається "з азів".Отже виховуючу роботу серед них робила невеличка,але досить гарна бібліотека Громади,звідки молоді українці уперше черпали початки національної свідомости в української літератури.Але чи не більше значіння мали під оглядом політичного і національного виховання реферати із дебатами,що разів два кожного місяця уряджала Громада.З рефератами виступали здебільшого старші члени.Серед них були гарні промовці,як от Петро Полтарів,вони цілком вільно висловлювали свої думки українською мовою,навіть коли доводилось оперувати абстрактними поняттями-і це дуже імпонувало починаючим українцям.Памятаю,на рефератах багато уваги уділялось творчости В.К.Винниченка.Винниченко в той час шумів своїми драматичними творами,в яких,з питомою йому талановитістю,підносив

актуальні тоді питання серед російського суспільства про соціальні протиставства, суспільну мораль, родину, кохання і тому подібне. Ці твори з захватом перечитували тоді студентки та студенти, але позаяк автор розв'язував зачеплені питання досить оригінально або й зовсім не розв'язував їх, то в приводу творів Винниченка під час рефератів відбувались палкі дебати.

На той же час припадають як раз найяскравіші публіцистичні виступи проф. М. Грушевського. Відомий широкому громадянству передовсім як історик, М. С. Грушевський в той період - 1907-9 р.р. - все частіше виступає, як публіцист, і кожда чергова нова книжка "Літературно-Наукового Вістника", що виходив тоді під його редакцією у Київі, приносила чергову статтю його під загальним заголовком "На українські теми". Сі статті раз у раз були джерелом дискусій у Громаді та будили і формували національно-політичну думку дорпатського українського студенства. Взагалі, є треба сказати, що життя Дорпатської Української Громади в той період - 1906-1909 р.р. - було таке цікаве і змістовне, що цілком затягало найбільш громадських людей і вони головним чином тут одержували своє "образованіе", безнадійно запускаючи всякі офіційні іспити та занедбуючи лекції. Із гурту таких найдіяльніших членів Громади у мене перед очима встає передовсім характерна постать Голови Громади Міхновського. Чорний і лохматий, в темних окулярах, "старий студент", що на вигляд і по літам нагадався б де яким своїм "колегам" у батьки, Міхновський увесь був пересякнутий інтересами Громади і української справи. Постійно він кудись поспішав по громадським інтересам і поза ними, не бачив нічого, до всього туалету включно; краватка у

нього не хотіла сидіти на належному їй місці і лізла десь аж на вухо, при повній байдужости господаря. Инша, значно важливіша вова частина чоловічого гардеробу, завжди трималась у Міхновського дуже непевно, і коли він виходив перед авдиторію для виголошення промови чи реферату, то глядачі були постійно в напруженню, кожної хвилі сподіваючись можливої "катастрофи". Завжди у нього всі кешені були повні паперів, нотаток, листів, що торкались самих різноманітних громадських справ і завжди він мусів всі кешені перевернути, щоб знайти те, чого було потрібно. Енергійний, темпераментний, часом навіть занадто нервовий, він був душею громади і користувався загальними сімпатіями. Так само майже увесь час "пропадали" в Громаді Петро Полтарів, Білінський, Віктор Чеховський, Федір Крижановський; багато працював секретар Громади Микола Сольчинський.

Віктор Мойсеєвич Чеховський, із відомої родини Чеховських з Київщини, старий революціонер, людина дуже розумна, трохи може утопіст, - завжди по обіді приходив до "Громади", засідав за чайним столом і тут, перед вільною авдіторією, снував свої вільні політичні пляни, як на той час дуже сміливі і фантастичні, але, що по великій війні стали реальністю. Пригадую собі моє побачення з Віктором Чеховським що, на жаль, було останнім, весною 1911 року чи 12 у Києві. Жив він тоді у одного із своїх братів, військового, займаючи надзвичайно маленьку кімнату. Кімната була маленька, але пляни в ній проектувались грандіозні. Я застав В. Чеховського як раз в той момент, коли він одержав якусь дуже приємну телеграму од українського діяча, студента-емігранта

В.Степанківського із Парижу,як відповідь на свою.В звязку з цією телеґрамою я почув од Чеховського цілком надзвичайні для українських революційних діячів того часу речі:український с.д. розвивав переді мною із захопленням думки про те,що український національний рух для осягнення своєї мети мусить спертись на власний національний капітал,що пора перестати нам бути "капцанами" і що його листування із Степанківським як раз і є початок одної дуже вигідної комерційної справи.Безглуздий fatum хотів,щоби ця людина,-глибокий і великий патріот,-що носив у собі масу ідей,(що відродження) своєї нації приняв би усім своїм єством,-щоби ця людина загинула...марно загинула в далеких і чужих засніжених полях північного фронту,під час вітової війни,недочекавшись здійснення своїх мрій...

Вертаючись до Дорпатської громади, повинен зазначити,що цілий уклад життя в громаді,себ то вплив старших товаришів,реферати,дискусійні вечері,вільні випадкові дебати,нарешті,бібліотека і читання-мали величезне значіння для виховання членів її.Молоді люде,що вступали сюди навіть уже національно свідомими,не кажучи про неофітів,поглиблювали і формували тут свої національно-політичні переконання і набирались знань та досвіду для майбутньої діяльности.І коли Дорпатський університет давав нашим студентам спеціяльні знання і випускав фахівців,то Дорпатська Українська Громада давала громадське виховання і підготовляла майбутніх працівників на українській національній ниві...

Як я уже зазначив,майже всі старіші члени Дорпатської Громади були українські с.д.,при чім не тільки формально,але й по суті:

вони були ґрунтовно ознайомлені з марксістською літературою, у своїх промовах та дебатах часто згадували відповідних авторів і взагалі це була сильна інтелектуальна ґрупа. Для історії нашого руху навіть було б цікаво простежити, під якими і під чиїми, власне, впливами виховувалась ця "старша ґрупа" Дорпатської Громади... При цім варто зазначити таке явище: хоча ця старша ґрупа, на загал беручи, інтелектуально була на цілу голову вища оц "новачків", що поступили в 1906-8 р.р. із семинарій і уявляла собою власне одну, міцно злиту с.д. партію, одначе, ні з боку цієї партії в цілому, ні у окремих представників її ніколи не було помітно намірів чи бажання навязати свої політичні переконання загалу. Ніколи ніхто з них не ширив програмок партії і ніколи не було чутно промов про "єдиноспасаючу" ~~єдиностайність~~ українських соціял-демократів чи щось подібного. Праця "Громади" йшла майже виключно в напрямку національного і загально - політичного освідомлення і, правда, українці із Дорпатської Громади майже всі виходили непартійні. Де-який поділ був лише в поглядах, що до тактики в національно політичній роботі, а саме-одні члени Громади клали натиск на політичну боротьбу, вірячи, що лише в наслідок політичних змін покращає становище української нації, другі ж уважали, що на першому місці повинна стояти культурно-освітня робота, бо лише вона виведе український нарід на ясну дорогу. Пригадую, особливо яскравим прихильником цього погляду був товариш К. Він щиро не розумів і обурювався, як то можна серьозно ставитись, напр., до книжки про "Тактику уличнаго боя" /підручник про те, як будувати барикади під час революційних боїв, та які цвяхи і металеві три-

кутнички треба кидати під ноги коням,щоб на вулицях міста не могла оперувати кіннота і т.п./,в той час,коли українському народові бракує елементарної абетки...

В житті Дорпатської Громади бували/такі дні,коли вона виходила за межі свого помешкання і презентувалась публично.Се було Шевченкові роковини,а також в день балю,який,раз на рік,видавала Громада.Сі ж виступи,між иншим,були й джерелом її існування. Треба сказати,що виступи Громади завжди були цікаві,голосні й яскраві:впорядкались вони звичайно у найбільшому Дорпатському міському театрі,і народу завжди бувало повно.Найбільше/нам ходило,звичайно,не про місцевих естонських обивателів,а,головним чином,про свою ж університетську ~~публику~~ публіку,передовсім же про студентів-росіян та ріжних общеросів.Відповідно до цього і йшла підготовка:ставилась українська песа нескладного побутового характеру, щоб її могли зрозуміти й неукраїнці і густо пересипалась українскими співами.Що до співів,то в університеті уже так було і відомо,що українці по за конкуренцією.Та воно й не дивно:уявіть собі яку сотню семинаристів,що десять літ в обовязку вивчали "церковное пѣніе" і,одночасно,стільки ж часу в власної охоти співали по ріжних хорах.Серед таких співаків кожний пятий сам був чи міг би бути реґентом і прекрасно розумівся на співах.Тим часом,як це не дивно,і в таким хором бувало досить роботи:річ в тім,що часом одну й ту саму пісню подоляне співали так,кияне кінчали инакше,а полтавці щось там своє додавали у середині.Отже все це треба було вводити

"до одного знаменика".Крім того,виучували й нові пісні,-словом, памятаю,-реґент нашої "Громади" полтавець Орловський мав досить багато роботи,клопоту й хвилювань.А що йому завжде видавалось, що він хворий,то,по виставі,бувало,навіть і зляже...Одначе,робота реґета й співаків марно не пропадала:бувало,як виступить хор на сцену,та все в українських яскравих убраннях,-молоді хлопці,дівчата-то у публіки й очі розбігаються.А як заспівають, то уся заля й принишкне.Коли ж десь там під кінець балю парубок та дівчина підуть гопака,то публіка уже цілком не може стримати виявів свого захоплення.Росіяне-ріжні туляки та пермяки-, що часом уперше,власне,бачили українців,- в ажітації вискакують на кресла,очі у них горять,вони ледве сами стримують ноги та все приговорюють:"ішь,черті,хахли,гляді,как акталивают!"

Треба,одначе,сказати,що Дорпатська Громада виступила перед студентством та взагалі перед місцевим громадянством не тільки з "~~підготовкою~~" "побутовщиною".Побутова пєса та пісні ставились,як засіб притягти широку публіку та заробити більше грошей.Для того ж,щоби познайомити студенство з українським питанням,Громада часом впоряджала у великому ж таки театрі лекції.Лектора запрошували із Петербургу,що був неподалеку од Дорпату-неподалеку на російський маштаб,бо треба було їхати дванацять годин,-звичайно,когось із видатніших українських громадян,відомих й серед загально-російської публіки.Так,одного разу,в 1908 році,Громада запросила у Дорпат Софію Федоровну Русову,що була широко відома серед російської читаючої публіки,як співробітниця "Русскаго Богатства"",педаґоґ та гро -

мадської діячки. Памятаю, лекція п. Русової зібрала чималу авдіторію, і, дякуючи високим здібностям С.Ф., як лекторки, відбулася дуже успішно. Иншого, знов, разу приїздив у Дорпат із Петербургу, по запрошенню Громади, відомий у свій час журналіст і лектор, наш земляк Аробажин.

Позатим, Громада старалася притягнути до української справи також і професорів Дорпатського університету, що були походженням українці. Для цього їх запрошували на вечірки і втягали в більш ~~відомі~~ інтимні розмови. З серед цих професорів-земляків я памятаю професора політичної економії Міклашевського, по походженню чернигівця, що уважався на Дорпатськім університеті одною з кращих наукових сил, приват-доцента Остроградського, що викладав фінансове право, а також професора геольогії М. Михайловского. При катедрі цього останнього працював тоді і уважався кандидатом на професорського стіпенціята майбутній член Директорії Української Народньої Республики Федір Петрович Швець. В той час п. Швець був молодим студентом, мав сильного баритона і на вечірках української Громади незмінно виступав із співом "Гетьмани, гетьмани", при чім мав великий успіх.

Чи пощастило Дорпатській Громаді перевести "на українську віру" своїх професорів-земляків, я так і не знаю. Відомо мені, що ~~одна~~ лише один із них, а саме проф. Міклашевський скоро по тім умер, застрілившись під час вакацій у своїм маєтку на Чернигівщині. Переказували, що причиною цього вчинку була гостра нервова хороба професора. Що ж до професорів Михайловського та Остроградського, а може й инших, що були по походженню українцями, то про них, очевидно, більше знає наш старий

громадянин Аполінарій Серапіонович Маршинський. Річ в тім, що п. Маршинський у ці часи уявляв один своєю персоною "старше українське громадянство", яке існувало в Дорпаті по за університетом. В той час Маршинський був-коли не по миляюсь-податним інспектором у місті Дорпаті і поза ним нікого із свідомих українців тут не було. Знаю, що А.С. мав досить живі звязки із студенською "Громадою" і, можливо, був ближче знайомий із професорами університету, що походили з України. [*) На жаль, А.С. Маршинський у 1929 році помер, не залишивши записок про ту добу.] Професорів же цих, по походженню українців, було тут не мало. Серед них передовсім ректор університету, що був перед Пассеком, професор математики Левицький, професор історії права Тарнавський, далі-проф. на медичнім факультеті Курчинський, професор мінеральоґії, старий Тарасенко, нарешті, професор богословія, протоієрей Царевський. Про походження Левицького не треба було давати ніяких пояснень: по зовнішньому вигляду це одразу було ясно, -типовий дядюшка із Полтавщини, з шевченківськими вусами. Одначе, крім походження, оскільки знаю, пан Левицький нічого спільного з українством не мав. Професор Тарнавський перед Дорпатом працював у Варшавському університеті і був відомий, як дуже плодовитий вчений: випускав книжку за книжкою. Старий професор мінаральоґії Тарасенко славився серед студентів, як відомий добряга: часом, бувало, на іспиті він запитає студента, якого кольору той чи инший мінерал і ось студент не раз "бахне" цілком навпаки, напр., на чорний скаже, що білий. То проф. Тарасенко, боронь Боже, цього йому не зауважить, тільки легенько

*) Те речення (в дужках) перенести як в примітку під сторінку.

усміхнеться, делікатно поправляє: так, власне....скоріше сірого... можна навіть сказати-чорного...Професор бою плови Царевський у мої часи багато мороки зі студентами не мав, бо ж майже всі були семинаристи і нам з гори належалося по богослов'ю "дуже добре", хоч, правда, тоді вступали до університету й такі семинаристи, що скінчили семинарію більш, як десять літ тому й те саме богослов'я встигли "дуже добре" забути. Проф. Царевський любив частенько перекинутись у "картішкі" і студенти з українців, що також це любили, часом запрошували його до себе у гості. О. протоієрей-професор не гербував студентською кімнатою у три кроки й студентським чаєм і тут, власне, розказував, що він "теж малорос". Дуже легко припускаю, навіть напевне можу сказати, що список дорпатських професорів, - по походженню українців, - вищеназваними 8 особами не вичерпувався. Але всі вони-і ці, згадані мною, і не згадані-щиро працювали на полі російської науки і культури, збогачували її своєю працею й науковими дослідами, навіть не уявляючи собі при тім, що працюють на чужому полі і занедбують своє. Навпаки, де які з них ще й тепер, після всього, що було на Україні, рахують себе "русскими людьми", як ось хоч би згаданий дорпатський професор медицини Курлинський, що засідає в Естонській Народній Раді, як представник російської меншости /те, що посол Серебряніков у Польщі/, а недавно їздив на збори Ліґи Націй, знову таки, як представник тої меншости в державах Европи.

Цікаво, міг би хтось поспитати, який вплив мало існування української "Громади" на инших студентів, головно ж ро-

сіян. У віцловіць на це питання прийшлось би зазначити, що, власне, головним завданням "Громади" була все ж внутрішня робота, а саме-виховання своїх громадян, по-за тим, в загально університетському маштабі, "Громада" не була остільки великою одиницею, щоб якось значніше впливати на російське студенство. Це студенство було розсипане по ріжних своїх орґанізаціях та земляцтвах і українським питанням зовсім не цікавилось, як не цікавилось взагалі національними питаннями, вважаючи їх в глибині душі якимось "пустяком", над яким найліпше скорше перейти до порядку денного. Причиною сього було також і те, що в ці часи національні питання, ось хоч би і українське, не мали й сотої долі тої гостроти, що тепер. Раніше ставилася справа найбільше про права мови української в пресі та школі, -отже сі права майже кожна російська ліберальна партія застерігала національним меншостям у своїх проґрамах, в глибині ж душі, міркуючи, що це ось собі цяцька дитині, аби не плакала, і що ці "уступки" ніяких, властиво, змін в загальному життю держави не зроблять. Принаймні, наша найновіша історія, коли ми бачимо, як всі російські партії, од найлівіщих до найправіщих, щиро обурюються навіть "українізацією" на Україні, найліпше показує, чи задумувались коли небудь ці люде глибоко і серьозно над національним питанням. Отже те саме було й тоді-було поверхово-прихильне відношення до українського питання, бо того вимагав лібералізм, а дозволяло-глибоке переконання, що це справа зовсім не актуальна і, у всякому разі, "до чогось серьозного" не дійде. Так, принаймні, дивились керуючі кола Дорпатського російського студенства, що стояли на чолі більших його орґанізацій, як от "Російська Соціал-Демократична ~~партія~~",

Партія","Общество Студентов Медиков","Общество Студентов - Юристов" і т.п.

Цікаво зазначити,що українська Громада мала навіть досить довгий *сімбіоз* з російським "Обществом Студентов-Юристов",а саме-наймали спільне помешкання,в якім дві кімнати займали українці,а дві правники,одначе,з умовою,що під час загальних зборів чи вечірок в якомусь товаристві,воно займає усі чотирі.Оскільки пригадую,співжиття було цілком мирне і на протязі кількох років ніяких непорозумінь між товариствами не виникало.Можливо,улегчувала справу та обставина,що серед членів товариства студентів правників було також багато наших українців і де хто входив також до Ради Товариства.Серед таких правників згадую,між иншим,нашого подоляка Левицького,згадую, як взірець непосидючости,що часом видає наша нація,нація,що ніби,як правило, "отличается медленной походкой к волам". Отже,п.Левицький,уже дуже "немолодий" тоді студент,був членом Громади і членом правління Товариства Правників.Здавалось би, це цілком нормально і з свого й досить би:коли ж ні,п.Левицький був непремінним та й до того й активним членом ще доброго десятка товариств.Але й цього йому було мало,-то він ще сам започинав та засновував серед дорпатських студентів нові товариства що,правда,ні між собою,ні з Україною не мали нічого спільного: наукові,комерційні,спортові і т.п.Натурально,що наш універсальний громадянин абсолютно не міг справитись зо всіма обовязками, які охоче брав на себе,і з цього повставали непорядки в його товариствах і неприємности для самого п.Левицького.Одначе,п.

Левицький так звик до своїх"обовязків",що йому здавалось,ніби инакше й не може бути і ви могли його зустріти в самих протилежних пунктах,здавалось би,чужого й непотрібного нам Дорпату-худого,заклопотаного,навантаженого,що біг кудись по якійсь 1001-ій справі...Пана Левицького я завжди згадую,коли бачу часом,як не один наш земляк упаде в креселко,розкине ноги,витягне руки,позіхне,аж сльози йому виступлять на очах та й скаржиться:скучно йому,небораці,нема чого робити!

Єдине чого вчились студенти-росіяне од українців,так це пісень. При чім я тут маю на увазі не Дорпатську Громаду спеціяльно,а українців взагалі.Властиво,навіть трудно сказати-коли і де вони переймали ці пісні,-було таке вражіння,що росіяне хапали їх десь з повітря,що українська пісня ось так непомітно,побідним ходом,пливе з півня на північ,підбиваючи своїй всесильній владі цілі території.І,справді!Серед студенства у Дорпаті був один звичай,а саме-кожний студент,склавши іспита,мусів улаштовувати своїм товаришам-землякам "чай" з "кільками" та горівкою.Система іспитів у Дорпатському університеті була предметова,себ то студент здає іспити не в певний призначений термін,а коли вивчить предмет.Так ось сидить такий правник над римським правом два з половиною місяці,остогидне воно йому страшенно,але вже коли "здасть" і позбудеться,то,на знак сеї радости,має в порядити традиційний чай з кільками,що були у Дорпаті дуже дешеві та з "випивкою".Ми,українці,що жили у великім Дорпатськім студентськім общежітії /бурсі/,де було яких

двісті номерів і де кожний студент або два мали свою окрему ~~бурсову~~ кімнату, часто спостерігали чи, властиво, чули, як росіяне справляли сі "чаї". Ото зберуться земляки калужане чи тверяне, випьють по чарці по другій, а там і співати почнуть. І нас, українців, завжди вражала надзвичайна убогість співочого хорового репертуару серед російського студенства: проспівають, бувало, "Вниз по матушке, по Волге", "Не осенній мелкій дождичек" і-"стой машина"! Далі гамір, крики: придумують щоби таке заспівати і, нарешті, чуємо: "Реве та стогне", "Ой на горі, та женці жнуть"-і так далі в цьому ж стилі до глибокої півночі. Правда, часом такого накрутять, що й не пізнаєш, таке заведуть, що вуха вянуть, але надзвичайно характерно, що цілий вечір тут неподільно панує український репертуар!

Дорпатський університет і його Українську Громаду я з певною неохотою покинув через два роки перебування тут, перевівшися у 1909 шкільному році по міркуванням громадського і домашнього характеру до Київського університету. Тому, на великий жаль, не знаю докладно дальнійшого життя і долі Дорпатської Громади. Із того ж, що знаю й чув виходить, що найбільш яскравим періодом життя Громади були роки 1906-9. Після 1909 року загальна політична реакція торкнулась й цього кутика життя: Святійший Синод і вищі політичні круги перелякались масового руху семинаристів до університетів, до науки, на шкоду інтересам православної релігії та церкви. І, справді, в де яких епархіях, як от у Подільській, священичі "вакантні парафії" нараховували тоді десятками, а відповідних молодих освічених кандидатів священства бракувало-всі пішли до університетів. І треба було знову висвячувати на пасторів народу невідповідних кандидатів із

псаломщиків,-явище,проти якого боролись діячі православної церкви.Тому,після відповідних заходів цих кругів,у 1909 році семінаристам знову було відібрано право вільного,без іспитів,вступу до університетів,за виїмком,здається,Варшавського і то на певні факультети.Таким чином, через цю обставину з 1909 року припинився й наплив семінаристів-українців до Дорпатського університету,а через це стала мешати і підупадати також Дорпатська Українська Громада:бо старші,й,здебільшого, видатніші члени кінчали університет і покидали громаду,а нових людей майже не прибувало.Так само не знаю,як і коли власне припинила своє існування Дорпатська Громада та де знаходиться її архів.У всякому разі,треба рахувати,що перед великою війною 1914 року Громада ще існувала.В роках 1906-1909 головами Громади були:Олександр Міхновський,полтавець,правник,небіж відомого українського діяча,адвоката Миколи Міхновського,що кінчив життя самогубством завдяки большевицькому режиму,далі хемик,нині проф.гімназії у Польщі,по них-автор сих рядків,а опісля, Віктор Леонидович Злотчанський,подолянин,як перекавували,Олександр Крупський,подолянин,медик .Останній голова Громади чи останні члени мусіли б поінформувати громадянство або наші архиви-музеї,куди передані і де знаходяться документи Громади,щоб історик нашого руху міг їх колись переглянути і простудіювати. А цього вони вповні заслуговують,бо Дорпатській Громаді,нарівні з іншими студентськими українськими громадами належиться безумовно почесне місце в історії українського руху. Це особливе значіння студентських українських громад буде зрозуміле, коли ми зясуємо де які побутові риси життя тодішньої україн-

ської провінції. Річ у тім, що в ті часи десь на провінції, зокрема, скажемо, на Поділлю, університет, студент високої школи був дуже рідким явищем, і студентська "тужурка" та синій студентський картуз уважались чимсь недосяжним та користувались великою пошаною й успіхом. Але ж до 1906 року ці студентські картузи являлись на провінції лише де-не-де і то в більшости по фільварках: то були синки поміщиків або їх управляющих, виключно із ґімназистів, часто поляки, що з місцевою інтеліґенцією не мали нічого спільного. Але ось явились ці недосяжні тужурки з золотими ґудзіками, ознака глибокої учености і якоїсь загальної вищости, по де-куди й у священичих родинах, в колах сільскої інтеліґенції, одначе, як! з проповіддю українського національно-політичного відродження. І ось це мало величезне значіння для поширення на провінції української ідеї: коли ще із семінаристом-українофілом міг змагатися батюшка, що кінчив ту ж семінарію, чи учитель або писар, що зустрічав по селах багато семінарської молоді, то перед авторитетом студента університету вони пасували абсолютно на велику радість меншої братії-семінаристів, що в позіції свого старшого брата-студента черпали силу і заохоту для дальшої "аґресивної діяльности". Спираючись на свій авторитет в провінції і використовуючи своє положення - "вільного студента", ці "нові елементи" провінціального товариства провадили тут дуже значну роботу, повертаючи на лоно українства все ширші кола місцевого громадянства. Помагала їм у тому як раз ціла система виховання в студентських українських громадах, де вони мали під руками відповідну літературу, виступали з рефератами, брали участь в

діспутах і зявлялись на Україну озброєні і дійсно солідним знанням по національно-політичним питанням взагалі, а по українському особливо. В дальнійшому ж, як я уже зазначав, іменно це студенство дало перші значніші "шереги" української інтеліґенції. І коли в роках 1910-17 ви зустрічали інтеліґента з високою освітою-ґімназіяльного учителя, кандидата на судові посади, молодого лікаря чи агронома, що заявляв себе свідомим українцем і до того виявляв національно-громадську активність, то перед вами безумовно був вихованець одної з українських студентських громад, розкиданих по університетах Росії, бувші семинаристи, поповичі. І треба зазначити, що ця, власне, інтеліґенція творила, розгойдувала український рух в роках 1905-1917 і вона ж винесла на своїх плечах розбурхані стихії 1917-20 років. На це ми звертаємо увагу тому, що незнання або недооцінювання сих фактів приводить до кардинальних помилок, які, на мій погляд, й робить, наприклад, п. Микита Шаповал, коли чомусь неодмінно старається за всяку ціну "активізувати" на українському ґрунті, серед української нації боротьбу з вірою, з релігією, що її має український нарід, а одночасно посіяти ворожнечу до українського духовенства і одсунути, викреслити його, яко чинника в нашій національно-визвольній боротьбі. Треба признати, що в цій своїй праці п. Шаповал робить безумовну помилку і як соціольоґ і як політик. Бо коли корінням своїм український рух так тісно звязаний з духовною верствою народу, то, очевидна річ, буде цілком проти природнім і згубним для дерева насильно і штучно одрізувати його від коріння і порівати звязки його з тими джерелами, що досі

годували його. Цим я не хочу сказати, що вся інтеліґенція, яка вийшла з духовних сфер є дуже віруюча і страшенно клерикальна і боротьба з реліґією їй персонально шкодить. Навпаки, кому на жаль, а кому на радість справа тут стоїть далеко не так. Але віруюча і невіруюча українська інтеліґенція-а сеї останньої значно більше-може підсвідомо, але цілком правильно відчуває і розуміє всю ненатуральність і штучність роздмухування антиреліґійної боротьби на українському ґрунті. Ми уважаємо, що в даній справі як раз розуміння і відчуття психольоґії українського народу диктує навіть безвірній інтеліґенції, але тій, що зросла з народом і знає його, оцей такт і поведінку. Бо, справді ж, і в данному випадку треба зазначить, що в психольоґії великоросійського і українського народів є значна ріжниця. І в той час, коли ми знаємо, що у Великоросії тут і там вже хрестят дітей по большевицькому обряду, називаючи їх Ленінами й Октябринами, бо так вимагає проґрама партії і велить начальство, то на Україні ми чуємо про це дуже рідко, а, навпаки, спостерігаємо сильний церковний рух, рух протесту проти насильного втручання в душу народу з партійними проґрамами. Це у свій час, в 1917 році добре зрозуміли й українські с.д., і українські с.-р., у проґрамах яких стоїть боротьба "з забобонами", але які цієї боротьби слушно не розпочинали. Коли ж її розпочинає п. Шаповал, то це може навіть дивувати, бо, як вдумливий соціольоґ-аналітик в инших випадках, він мусів би взяти правдиву лінію і в данному разі. А так його політична проґрама-орґанізація всенародньої визвольної боротьби, - оскіль-

вона побудована з допущенням таких помилок, оскільки вона легковажно викреслює з єдиного національного фронту такий важливий і такий органічний фактор народнього життя, як релігія й духовенство і оскільки тим самим замість єдиного фронту, спрямованого на зовнішнього ворога, утворює внутрішні фронти, що мають взаїмно поборювати себе, - така програма наперед засуджена на провал.

Але повернусь до теми. Другою по чисельности студентською громадою була громада студентів-українців у Варшавському університеті. Громада ця також існувала досить довго, - а саме від року 1906 і до війни 1914 року, отже майже десять літ. Вона визначалась, як я уже зазначив, у порівнанню з иншими громадами великою чисельністю і значною активністю, отже цілком натурально очікувати, що колись українське громадянство буде мати докладну історію життя і діяльности цієї громади. Поки ж цього нема, я дозволю собі поділитись тими відомостями-згадками, які у мене залишились про цю громаду. Мушу, правда, зазначити, що сам персонально я ніколи членом Варшавської Громали не був і особисто життя сеї громади не спостерігав, але сталось так, що в орґанізації і в життю зазначеної громади брала найбільш активну участь ґрупа подолян-бувших семинаристів-моїх знайомих і приятелів, од яких я, власне, й чув дуже багато про Варшавську громаду. Ся подільска група - Григорій Сінкура, Федір Сумневич, Юрко Богацький, Арсен і Сильвестр Чернявські, Микола Вікул, [illegible], Федір Томасевич, Ольга Ватич, Олекса Приходько. Не заперечую, що, десь

певне, так само діяльну участь у житті громади брали студенти-вихованці й инших семінарій, але їх я не знаю, тому й не знаю, за виїмком, правда, Степана Павловича Шишковського, з Київщини, відомого українського діяча, дуже ретельного громадянина, а тому "старого-престарого" студента. Все ж у мене залишилось таке враження, що привід Варшавської громади спочивав у руках подолян. Цікавою й характерною особливістю Варшавської студентської громади було те, що вона не задовольнялась внутрішньою роботою серед своїх членів-студентів, а, навпаки, зразу ж поставила діло „на велику скалю" і поширила свою діяльність на цілу Варшаву. Я запитав раз цих молодих хлопців, у яких енергія і запал аж переливались, де вони знайшли українців у Варшаві.

— Ого, українців у Варшаві нема, але малоросів скільки хойете!

— А як же ви їх пізнаєте? - Дуже просто. Беремо Варшавський адрес-календар і виловлюємо всі призвища на "ко", "енко", "юк", "ський", з православним імям-і готово! - Тоді під паху "Кобзаря", "Раду", статут "Громади" - і гайда по кватирях. На початку візити "енко" має вигляд здивовано - переляканий і ніяк не може зрозуміти, чого від нього хотять, потім, оговкавшись, починає згадувати Кисілівку на Лубенщині чи Якимівку біля Черкас, а далі ми уже використовували його для української справи, остільки, оскільки це дозволять внутрішні прекмети "енка" і сума зовнішніх обставин. Але в тій чи иншій мірі він наш безумовно.

І, дійсно, Варшавській Студентській Громаді пощастило утворити у Варшаві ще загальну українську громаду, до участи в якій вони потрапили притягнути низку професорів Варшавського

університету і досить багато високих і нижчих урядовців-малоросів, що служили по численних варшавських російських установах. Згодом, любенько і помаленько, навіть для себе непомітно, ці малороси, під умілим і тактовним керовництвом молоді, ставали свідомими українцями і патріотами, а один із таких—видатний професор медичного факультету Гутніков став прекрасним і блискучим головою Варшавської Громади, припечатавши свою вірність українській справі геройською смертю від руки большевиків, які розстріляли його в перших роках революції в Ростові на Дону, куди був евакуований під час війни Варшавський університет.

Не бравши ніякої участи у Варшавському українському житті, трудно мені говорити про головніших і менш визначних діячів студентської і загальної Варшавських громад, повторюю-вся акція проводилася спільними дужими зусиллями згаданого гуртка молоді одначе, серед цієї молоді безумовно визначилася фігура трохи старшого літами і значно старшого громадським досвідом Григорія Степури, якому й належиться видатна роля в українському рухові у Варшаві.

Степура... У нації, не такої "подлої",*) як українська, сей незначний патріот, що має за собою більше як чверть віку безустанної повсякдневної великої і дрібної праці для української ідеї,

---

*) Сей епітет запозичаю на разі із словника де-кого із наших дуже відомих/і дуже заслужених українських патріотів що уживали його під час інтимних балачок в момент розпуки/пок.Е.Х.Чикаленко/. Зрештою, справедливість вимагає зазначити, що ми дуже стараємось, аби цей епітет дістав у нас всі права горожанства...

безумовно уже давно б у чно одсвяткував би двацятипятилітній ювилей своєї громадськ ої діяльности і Степуру знали б не тільки вузкі кола інтеліґенції, але й трохи нація...Ну, але у нас воно инакше. Між тим, Григорій Калістратович Степура-постать цікава і далеко не буденна. Треба сподіватись, що хтось там по-часть українському громадянству повний перебіг дотоперішньої діяльности Г.К.Степури, гадаю також, що громадянство дістане колись до своїх рук і спогади Г.К., тепер же я обмежусь кількома даннимм, що відомі мені. Г.К.Степура-син старого земського фельдшера, по походженню подолянин: він народився, ріс і жив у містечку Жванці, в 15 верстах від Камянця, -у тому самому Жванці, що стоїть на березі Дністра, на кордоні з бувшою Бесарабією, а тепер Румунією, як раз напроти міста Хотина, у тому ~~самом~~ самому Жванці, що відоме вширшому українському громадянству і вояцтву з часів наших останніх відступів і наступів з-за Збруча в 1919-1920 роках...

Містечко Жванець звичайне собі, характерне для правобережної України, жидівське містечко, нічим не примітне. Впрочім, мушу заз начити, що я можу ~~не~~ собі дозволити так говорити виключно лише користуючись відсутністю Григорія Калістратовича, бо, в противному разі, він би страшенно обурився і почав би безжалісно тягати нас з читачем, як то вже й бувало, по околицях та по закутках Жванця, показуючи руїни камяних фортець, останки бувших земляних споруджень і оповідаючи при тім про славне минуле Жванця і про не менш блискуче його майбутнє. А привівши до сво-

сї гостинної хати-батьківського гнізда-, він все це арґументував би, демонструючи свій домашній музей: кімнату, густо завішану запорізькими фузіями, турецькими шаблями, старовинними портретами та заставлену тяжкими гранатами, кавалками закам'янілого дерева і кістками якогось нечуваного звіря. Все це, разом з міцними й срібними турецькими та польськими монетами-, Г.К. роками любовно збирав в межах свого укоханого Жванця, являючи собою рідкий у нас приклад розумної любови до рідної землі і високо-культурного відношення до своєї старовини. Г.К. Степура учився в Кам'янецькій Духовній Школі, а далі в Подільській Духовній Семинарії. Одначе, сеї останньої не скінчив: молодим юнаком, він у третій чи четвертій класі захопився українством- під чиїми впливами я навіть не знаю, бо це було до приходу в Подільську Семинарію В.М. Чеховського-і з того, власне, часу починається у Степури безперервна праця на українській ниві і звязані з нею приємности і неприємности. Отже, через українство він вийшов-чи, як тепер кажуть, "його вийшли" із Подільської Семинарії і мусів шукати притулку в инших місцях. Не знаю уже яким способом Г.К. опинився аж... у Тіфлісі, де й закінчив Духовну Семинарію. Його мрією було вступити до університету на юридичний факультет, а що в той час-це було в 1903 або 1904 роках-семинаристам вступ до університетів був заборонений, то Г.К. попадає до Харкова, у Ветеринарний Інститут. Тут він, як студент, як більш вільна людина, кидається у вир українського національно-громадського життя, приймаючи найгарячішу участь у всіх товариствах, гуртках, орґанізаціях, будучи їх діяльним членом, ініціатором і душею. Уже через рік

вступ до університетів семінаристам був дозволений, але Степура залишається у Ветеринарному Інституті ще три роки і лише після того переводиться до Варшавського університету.

Одного разу я випадково запитав Г.К., чого він так довго затримався у Ветеринарнім Інституті, коли мав намір і можливість перевестись до університету.

Г.К. розсмявся: ви питаєтесь чому? - Не мав часу!

- Як то? За три роки не мали часу перевестись? Не уявляю собі!

А я дуже добре уявляю! Думаєте, я не хотів перевестись або не розпочинав сеї справи? Розпочинав кілька разів - та не вдавалось, все щось перешкоджать!

??

- Та, от, бувало, твердо рішиш, що вже, нарешті, треба розпочати: станеш у чергу до віконця секретаря // по студентським ділам і чекаєш. А черга, як вам відомо, по високих школах у Росії довга: стоїш, бувало, годину, другу, ось ще кілька колег і ти, нарешті, коло віконця. Коли тут знеиацька коло тебе задиханий і мокрий товариш з якоїсь громади чи театрального гуртка або комісії: виявляється, шукає мене дві години по якійсь надзвичайно важній справі, - не то з рефератом виступити, не то перуків щі стати. Нічого робити, - кидаєш чергу і біжиш, а потім поки то знову зберешся стати в чергу! Але ж біда в тім, що мені ні одної черги приятелі не дали достояти до кінця, ось так і задержався... на три роки...

І це не анекдот, а суща правда, так характерна для Степури. Тут

він увесь, як у дзеркалі. Громадяни передовсім, надзвичайно енергійний, рухливий-він завжди коло якоїсь ~~к~~ громадської справи. А принадна, весела вдача, уміння згромадити і заохотити людей до праці, робили його всюди "душею" ~~к~~діла~~к~~. Тому не давно, що Степура всюди і завжди був потрібний і через півтори години його вже починали шукати.

Перевівшись др Варшавського Університету, Степура, натурально, увійшов в головою ~~до~~ життя студентської "Громади" ~~і~~ і розцвіт української справи у Варшаві в роках 1908-1912 у великій мірі ділo Г.К.Степури. По/скінченню університету, Степура не вступає на державну службу, а осідає у своєму Жванці, як адвокат. Довірря до нього окружного селянства дає Г.К., як молодому адвакату, не погану практику. Одночасно Г.К. ~~власує~~ засновує у Жванці "Просвіту" і провадить тут культурно-національну працю. Але це продожується короткий час: в 1914 році вибухає світова війна, прикордонна смуга евакуується, Окружний Суд виїжає із Кам'янця і Степура залишається без практики, маючи велику родину. Тому й він примушений покинути Жванець і перебірається аж у Суми: тут стає секретарем повітової земської управи і знову захоплюється громадською роботою. В Сумах застає його й 1917 рік, але, з вибухом революції, про Степуру негайно згадують на Поділлю і телеграфічно викликають його "до дому". Роки 1917-1920 -й для Степури час ріжноманітної і відповідальної праці:-двічі він був на посаді губерніяльного комісара Поділля-за Центральної Ради і під час повстання проти гетьмана; за гетьманської

влади він повертається у Жванець, де дістає посаду мирового суддї, а в 1919-20 роках знову вертається до своєї адвокатської практики. Одночасно він не перестає турбуватись про свій Жванець і, після низки заходів, добивається заснування у Жванці української ґімназії, для якої знаходить помешкання, здобуває місцеві кошти і тому подібне. Разом з тим Степура має час пам'ятати також і про Жванецьку старовину та клопочеться перед Подільским Ґуберніяльним Земством про невелику допомогу для заснування у Жванці справжнього музею, куди він передає й свої збірки. І що може зробити любов до справи! Ґуберніяльне Земство видає якусь невеличку одноразову допомогу і, за силою найріжноманітніших справ, власне й забуває про цей факт. Але яке ж було моє здивування, коли, ~~коли~~ проїжаючи в 1920 році через Жванець в останній може раз, бо в далеку путь, на еміґрацію! - я побачив в центрі містечка ліпший будинок, добре побілений, а на ньому напис величезними літерами: "Музей Подільского Ґуберніяльного Земства". Се був ~~початок~~ наслідок маленької матеріяльної допомоги! Помалу посувався через Жванець, за Збруч, наш український військовий обоз липневим ранком 1920 року і сумно мені стало, що переривається розпочата робота, що топчуться брутальною ногою по широкій Україні перші квіти вільної народньої самодіяльности. А як же мусіло бути сумно Г.К., що дбайливою рукою зібрав кожний камінчик, кожне желізко і мріяв створити - майже створив - культурну інституцію, окрасу рідного міста! Де тепер той музей і що з ним? Знаю, що хату Г.К. - укрхане родинне гніздо його - знищено до щенту і розкопано ворогами в пошукуванню за зброєю. Чи не поділила сеї долі й біленьку

ка, як голубка, скромна молоденька інституція-Іванецький Музей-дар благородного мужа рідній Країні...

Але вертаюсь до веселіших часів, до тих часів, коли наша Варшавська студентська молодь ще не зазнала прикрих розчарувань великої новітньої Руїни, і коли ще не снилось їй, що мусить закоштувати гіркого хліба еміґрації за своє праве діло. Тоді у Варшавській Громаді гуділо, як в доброму вулею, а молода енерґія аж переливалась. Хотіли зукраїнізувати цілу Варшаву! Засобом же для цього-був знаменитий Варшавський студентський хор. Знаменитий тому, що про нього гуділа ціла Варшава й знала уся свідома Україна, знаменити й також і своєю ~~знаменитою~~ особливою орґанізацією. Загалом же для Варшавських українців хор був центром усього життя-се була й громада, й клюб і початок всякої української акції. На підставі всього, що мені Варшавські українці оповідали про свій хор, треба вробити висновок, що, безумовно, причиною блискучих виступів хору були--запал хористів і любов до справи. Але у Варшавському хорі одіграла й певну й дуже велику ролю сама орґанізація хору, що була заснована на нових підставах. Річ в тім, що до останніх часів у нас, на Україні, велося та й тепер десь певне ведеться, що уся справа хору-чи то світського чи церковного-лежить на однім лише реґенті. Реґент завідує художньою частиною справи, але ж на нього упадає і вся адміністрація: він притягає хористів до хору, він примушує їх, щоби ходили на співанки, щоби не спізнювались, він орґанізує переписку нот і тому подібне. Між собою хористи нічим не звязані, уявляючи механичний

колектив,що після співанки розпадається.В орґанізації Варшавського студентського хору було введено нові засади:хор-це товариство,що має свій статут і кожний хорист-це член товариства, що має свої права і несе певні обовязки.Одного бажання мало, щоби співати у хорі:людина лише тоді стає членом хору,коли її приймає ціле хорове товариство.Товариство ж приймає нового члена по рекомендації старих і лише тоді,коли новий член дасть зобовязання підлягати правилам,існуючим у хоровім товаристві.Товариство обирає свій виконавчий орґан-раду хорового товариства на чолі з головою,старостою хору.Староста разом з членами ради провадить всю адміністративну справу хору:він повинен знати всіх членів,слідкує за акуратним одвідуванням співанок,дбає про місце для співанок,про переписування нот, про матеріяльні засоби для хору і тому подібне.Все це він робить не сам,а має своїх помішників-старост в кожній партії: сопрано,альта і т.д.Ці останні мусять точно знати адреси членів своєї партії,причини неявки того чи иншого хориста,а також мати в порядку всі ноти своєї партії.За те на реґента хору упадає лише художня частина:коли він виходить до хору-все готове, йому зостається тільки піднести капельмейстерську паличку. Така орґанізація хору дала блискучі наслідки.Хор придбав величезну популярність,-і стати членом хору було не ласкою хориста,а,навпаки,великою честю,яку виказувало новому членові хорове товариство.За неявку на співанки до трьох раз без поважної причини хорист виключався із числа членів товариства.

Оповідали, що сеї кари боялись як вогню.

Старостою хору в Варшаві був як раз Г.Н.Степура. І це не було найкращим доповненням цілої орґанізації: людина веселої вдачі, прекрасний оповідач, особливо в гумористичному жанрі, він завжди утворював у хорі легку товариську атмосферу. Прекрасний орґанізатор, він-кажуть-знав, яким способом можна добитись по телефону до кожного півчого. Особливо трудно було у відношенню до партії дискантів та альтів: се здебільшого були не студентки, а місцеві панночки, доньки відкопаних у Варшаві "малоросів", що розкидані були по цілому місці.

Робота в хорі та "Громаді" так захоплювала Степуру, що він "безбожно" запускав усі свої академічні та персональні справи і лише коли дістав вістку із Иванця про намір дружини приїхати до нього, то з переляканим виглядом оповіщав усіх, що до нього "їде ревізор"- і брався до іспитів.

Реґентом Варшавського студентського хору незмінно на протязі 5 чи 6 літ, до виїзду із Варшави, був Олекса Приходько.

Виступи хору відбувались у великих Варшавських театрах при повнісенькіх зборах. Оповідали, що на концерти приїздили офіцери із сусідніх міст, навіть із Брест-Литовська і, часом, спізнившись, впрошувались хоч би постояти.

Згодом, після революції 1917 року, коли на Україні почалась широка культурно-освітня акція, принципи орґанізації Варшавського хору було перенесено до Київа і звідси по такому-ж зразку почали засновуватись і ширитись по цілій Україні так звані "національні хори".

В 1911-12 роках з Варшавського університету вернулась на Поділля низка укінчених фільольоґів, правників, природників, і т.д., більша частина з яких, правда, попала незабаром у світову війну. За те в 1917 році всі ці ~~[illegible]~~ молоді прапорщики і поручники надзвичайно спричинились до українізації армії. Серед них Арсен Петрович Чернявський, С.П. Чернявський, Ф. Сумнєвич, Ф. Томасєвич і багато инших.

Де хто із Варшавських універсантів обрав собі згодом наукову ділянку і працює в цім напрямку. Між ними професор Подебрадської Академії Микола Вікул-по катедрі хемії і доцент тої ж Академії Арсен Чернявський-по катедрі мінеральоґії.

Взагалі треба зазначити, що у Варшавському університеті Поділля було представлене дуже численно. Майже всі студенти того періоду /1908-1912 р.р./ щасливо закінчили студії і на Україну вертала молода, енерґійна, ідейна ґвардія. В 1917 році вона вся стала до національної праці, виконуючи найвідповідальнійші завдання. Але прийшло лихоліття, ворожий режім на Україні, злидні на еміґрації-і спинився побідний розбіг, приморозило цвіт-і марнується, розтрачується на дрібну життьову боротьбу велика національна енерґія...

Третє місце по числу Подолян треба признати Студентській Громаді при Петербурзьких високих шюлах. Хоч тут же належить зазначити, що, порівнюючи з Дорпатом і Варшавою, кількість подолян була в столиці ~~[illegible]~~ трохи менша, не вважаючи на те, що у Петербурзі були вони не тільки в університеті, але також ~~Політехникумі~~ в Технольоґічному та инших Інститутах, у Духовній Академії ~~та инше~~ і т.п.

Правда, до тих же шкіл приїздили учитись також і скінчивші Кам'янецьку ґімназію та Кам'янецьку середню технічну школу, але, оскільки знаю, ні вони з Громадою ні Громада з ними не мали нічого спільного і, як се не дивно, я не пригадую ні одного студента із скінчивших кам'янецьку ґімназію, що був би членом Петербурської Студентської Української Громади.

Зрештою, що до студентів із кам'янецьких ґімназистів, то Петербурська Громада зовсім не була виключена. Теж саме спостеріга[лося] і у Київському та Одеському університетах, куди головним чином вступали кам'янецькі ґімназисти, теж було з ними і по инших високих школах. Здається, чи не одиноким виїмком серед ґімназистів був у ті часи нинішній доцент Українського Педагоґічного Інституту [Тітовий] Степан Риндик, що був членом Української Громади при Київському Політехничному Інституті, куди він вступив по скінченню кам'янецької ґімназії. Решта ж сеї публіки — треба правду сказати — ніякого інтересу до української справи та й не тільки української! — не виявляла. Їм дуже подобались великі міста, в яких вони учились, імпонувало їм також приїздити до Кам'янця на свята та на літо, коли їх, як "столичних львів" зустрічали місцеві закохані панночки, а вони, в своїх студентських синіх "тужурках" та облиших рейтузах гордо похожали парами по Поштовці та Шарлотці...

Отже зовсім не те уявляв із себе "бурсак", що попав до вищої та ще й спеціяльної школи у Петербурзі. Для цього йому треба було "догнати" уся математику, роблючи це поруч з

з своїми богословськими науками, видержати страшний конкурс, побороти ще низку ріжних перешкод і аж, нарешті, добитись свого! Це могли "доказати" лише люде сильної волі та взагалі серьозні і ось тому тип семинариста студента так відріжнявся від студента-ґімназиста .

Вертаюсь, одначе, до Петербурсьюї Студентсьюї Громади. Але перед тим мушу оговоритись, що, вживаючи загальюго виразу-Петербурська Студентська Громада, я не зовсім точний. Річ в тім, що у Петербурзі було, як відомо, багато високих школ і у кожній із них, загалом взявши, училось не мало українсьюї молоді. Тому, як мені оповідали, майже в кожній високій школі була своя українська студентська громада чи хоч гурток. Отже такі окремі громади чи гуртки були- в Духовній Академії, Історико - Фільольоґічнім Інституті, Політехникумі, Лісовому Інституті, Військово-Медицинській Академії і т.п. При Петербурському ж університеті існував офіційний "Кружок украиновѣденія". Це була інституція, що, під скромною назвою, обєднувала дуже велике число українців Петербурсьюго університету. Працями її офіційно керували проф. Вальтер і приват-доцент Олександр Грушевський, але фактично "Кружок" далеко виходив за межі суто-академичної установи і був до певної міри центром українського життя не тільки університету, але й цілого українського Петербургу. Поза цим у Петербурзі існував загально-український клюб. Цей клюб існував поза всякими щколами, як обєднання старшого українського громадянства, але до клюбу входила і великий вплив мала такою численна українська молодь із ріжних високих школ. Так

приблизно виглядало українське життя у Петербурзі до 1908 року, коли, за почином видатного і енергійного діяча того часу, студента Нероновича, було засновано загально-студентську Громаду, яка обєднувала всіх студентів-українців, що студіювали на високих школах російської столиці. Чи з заснуванням цієї загальної громади припинили своє існування окремі громади я, на жаль, не знаю, так само не доводилось мені чути, як вони жили і що робили. Мушу лише зазначити, що Петербурська українська кольонія — і стара і особливо студентська — були дуже численні і сильні. Про це свідчить хоча би той факт, що коли у Петербурзі, було засновано, приблизно в 1908 році, курси українознавства виключно для студентів вищих шкіл, то, як мені згодом оповідав один із лекторів тих курсів п. доц. Ф. П. Слюсаренко, - на лекції приходило дуже багато народу - чоловік сто пятдесят: ціле море людей в самих різноманітних формах - універсанти в "тужурках", технольоґи і політехники в "еполетах", студенти Військово-Медичної Академії у військовій уніформі і тому подібне. Але ж треба думати, - що на лекції приходили далеко не всі студенти-українці, не кажучи вже про „малоросів". Згодом революція 1917 року викрила, оскільки велика українська кольонія існувала у Петербурзі і оскільки сильна там була українська орґанізація. Тільки при допомозі її, очевидно, могла відбутись у Петербурзі та славнозвісна величава українська демонстрація на початку революції, що здивувала усю столицю. До до кількости самої студентської молоді, то, по оповіданню того ж п. Слюсаренка, коли літом 1917 року було ухвалено постанову про орґанізований оїзд студентства на Україну, де тоді кипіло національно-політичне життя, то

лише з одним із перших потягів одїхало до Київа 60 чоловік, здібних негайно стати до більш відповідальної роботи.

Всі ці відомости, які я мусів подати лише в звязку із своїми споминами, є, очевидно, тільки уривками чи обривками тої великої каритни життя і діяльности українських студентських орґанізацій у Петербурзі, що колись мусить зявитись на світ, як що ми не хочемо, аби цілі періоди й до того надзвичайно цікаві і важливі-випадали з історії нашої визвольної боротьби.

Що до студентів - українців з Поділля, то в життю Петербурської Української Студентської Громади в той період їх брало участь десь певне чоловік двацять.

Найвидатнішими серед них були: Віктор Онуфрієвич Піснячевський-тоді студент Військово - Медицинської Академії, Григорий Констатинович Голоскевич-фільольоґ, Кость Віталієвич Шероцький-історик мистецтва і Михайло Агафонович Корчинський-правник. Сим людям, по справедливости, належиться дуже видатна роля у цілому українському життю в Петербурзі. Кірм того, були ще в Громаді і працювали в ній подоляне: Павловський, Баржицький, а, крім того, учились по вищих школах Петербургу Бурмістренко, брати Анастасій та Євген Гулевичі, Родіон Раковецький, але чи були вони в Громаді-мені невідомо.

Треба зазначити, що праця членів студентської Громади у Петербурзі мала зовсім инший характер, ніж та робота, яку переводили "Громади" хоч би у Дорпаті чи Варшаві. В той час, коли робота тут була все ж більше внутрішня, українське студентство в Петербурзі було поставлене перед можливістю широкої праці політичного

характеру: річ в тім, що в ту пору як раз зібралась у столиці Росії перша, а далі й друга Державна Дума. До обох цих російських парламентів, як відомо, попали членами в досить значній кількости українські селяне, а також кілька інтеліґентів-свідомих українців. І ось перед українцями в Петербурзі повстало негайне і надзвичайно велике завдання: створити в Думі українську парляментську фракцію. При инших обставинах се завдання, можливо, й не було б таке тяжке, але ж в данному разі справа представляла величезні труднощі. Все це думське селянство із України уявляло собою абсолютно несвідому національно масу. Було їх в Думі чоловік 50-60, а свідомих українців-інтеліґентних між ними чоловік 5 - 6.

Але мало того, багато з селян-членів Думи прийшли в Думу, яко кандидати крайніх правих російських партій, - як от "Союз Русскаго Народа", що розгорнув у ту пору на Україні величезну аґітацію. І ось, не дивлячись на все, не дивлячись, що праві російські орґанізації старались міцно тримати в своїх руках і під своїм впливом всіх членів Думи-селян, - справу треба було зробити. І її було зроблено: в першій і в другій Державній Думі повстала велика і впливова українська фракція.

В цій великій роботі як раз почесна роля належиться студентській Громаді, а серед членів "Громади" - найбільша заслуга В.О. Піснячевського. І дійсно, в цій справі Піснячевський розвинув тоді дуже енерґійну акцію. Ся акція виявилася і в орґанізації самої фракції, і в заснуванню прекрасно редаґованої ґазети-орґану української фракції і, нарешті, в численних яскравих талановит-

тих листах, що надсилав тоді Пісняченським у Київ, до "Громадської Думи". В цій акції безумовно допомагали йому й інші члени "Громади, але здалека було видно й було чути головним чином про діяльність Віктора Пісняченського.

Другою цікавою постаттю серед членів студентської "Громади"- поділян був покійний тепер, а тоді молодий, надзвичайно симпатичний юнак Кость Шероцький. Це у семінарії, як я згадував, він друкував по ночах проклямації для селян, але це далі його все більш захоплювала наукова робота, самої історія мистецтва, передовсім українського. І Кость Шероцький швидко визначився на історичному факультеті Петербурської університету, як видатна наукова сила. Ще в ті часи-студентом-К. Шероцький почав публікувати одна по одній свої розвідки, що уважались інтересними й цінними. А літом він їхав у свою рідну Білоусівку, Гайсинського повіту. Тут, одначе, він майже не одлочував-його, великого знавця і аматора українського народнього мистецтва,- непереможно притягали всі оті наші прекрасні вишивки, хатні орнаменти і тому подібне. Памятаю, одного літа він забрів зі своїми челюданами до нашої хати, у Камянці. Приїшов заморений, ледве ноги притяг. Почали ми питати Костя що і звідки. Виявилось, до Камянця по справах, а оце "по дорозі" скочив на Шукшу /село під Камянцем/, бо бачив там дуже цікавий орнамент над призбою чи на самій призьбі і ось-треба було неодмінно перемалювати,-не ївши і не пивши. Пригадую, що ми,-його товариші,-ставились з належним респектом, як українці, до народньої штуки, але практично не розуміли того великого захоплення Костя Шероцького вишивками, мережками, та глиняними мисками,

що продавались на Кам'янецькому базарі.

Кость Шероцький виявив себе чоловіком дуже серіозним і твердої волі. Зацікавившись мистецтвом, він, не розкидаючись, твердо пішов по раз наміченому шляху. Працездатність його була колосальна: в пять годин ранку він уже сидів за робочим столом і так до пізньої ночі. В цім і була таємниця його надзвичайної продуктивности - низка праць, що вийшла, коли йому не було ще й тридцять літ. Цією своєю працездатністю, з'єднаною з уродженими здібностями й любовю до справи, К. Шероцький досить швидко досягнув визначної наукової кваліфікації: він став доцентом Петербурського університету. Товариші оповідали, що це далося йому дуже не легко: професор-великорос Айналов, при катедрі якого працював К. Шероцький, ніби то не дуже поділяв його наукових інтересів: українське мистецтво. Та й по за тим була загальновідома всім тернista дорога, яку мусів перейти у Росії кожний, що хотів здобути наукову ступінь.

Треба, одначе, завначити, що Шероцький, при всій своїй ~~палкості~~ відданости науці, не був лише сухим ученим, - він дуже цікавився усима проявами українського і взагалі громадського життя, і брав у ньому жваву участь. Так, на українських курсах українознавства у Петербурзі, що про них я згадав вище, К. Шероцький був незмінним лектором по історії українського мистецтва, велику роботу він провадив у "Кружке украиноведения", так само кожна инша ~~акція~~ акція українського студенства у Петербурзі не переводилась без його близької участи. А одного разу, в звязку з українськими кам'янецькими справами, Кость Шероцький попав навіть

"на лаву підсудних" по "літературному ділу". Справа ця, по суті, була дуже маленька й дрібна, але про неї варто оповісти, бо вона характеризує положення українства в ті часи-1906-7 роки, а також загалом -"нрави і обичаї" тої доби. Отже, був у Кам'янці чи, правильніше, наїзжав до Камінця, до своїх батьків, на свята один студент Петербурської Військової Медицинської Академії М. Се був тип "ферцика"-"білопідкладника": одягнутий з голочки, та ще й у військову форму Воєнно Медичної Академії, він-на всіх балях та зібраннях, на вулиці, на бульварі був перший чоловік-цар і бог-мрія усіх кам'янецьких панночок. До українства М., само собою, ставився з призирством та насмішками, що мав необережність занадно голосно виявляти перед однією своєю знайомою, цікавою панночкою з української родини, що була також знайомою й Костя Шероцького. Але мало того: одного прекрасного зимового дня, на катку, де було так весело і пролітав приємний сніжок, сей пан студен допустився нечуваного в анналах Кам'янця скандального вчинку: подумайте собі, він обережно зняв з каракулевої кофточки панночки, з грудей її, дві лапасти сніжинки. Нинішній читач, що перейшов через "сучасну мораль" іронично посміхнеться. Добре вам посміхатися, але ж тоді... в Кам'янецькім товаристві,.... такий рух-....фі, це ж вершок невихованости й нахабства!... Отже Кость рішив не подарувати цього пшюту й "україножеру"- і полетіла в Київську "Раду" кореспонденція. "Рада" надрукувала, семинаристи ґазету у Кам'янці розповсюдили і, хоч пана М. було названо там лише одною літерою, всім було ясно про кого йде мова й "що до чого"! Ґазета ходила по руках, нею зацікавились-

на велику радість українців! Навіть ті, що до сеї пори ніколи ні одного слова по українськи не бачили, а пан М. був осоромлений і осканцалений на усе місто. Ясна річ, - треба було "реабілітуватися" і ось п. М. притягнув редакцію до "одповідальности". Одначе, Кость Шероцький з авторством не крився - і ось у Кам'янці виник "процес", - подумайте собі, - перший "український" процес, де на суді буде фіґурувати українська ґазета та ще й, чого доброго, будуть самий допис читати по українському! До Шероцького зголосились свідки-українці, запропонували свої послуги - як то буває - поступові адвокати і якось в літі 1907 чи 8 року відбувся у Кам'янці "суд". Кость Шероцький не захотів сидіти за перегородкою "на лаві підсудних", де звичайно сидять конокради й розбишаки й голова суду дозволив йому сісти на стільці коло адвокатів. Костя засудили - майже звичайно у випадках "образи чести" в друкові засуджують - на три дні, здається, з заміною штрафом. Ось так у Кам'янці відбувся перший український "літературний" процес.

У 1918 році, коли у Кам'янці було засновано Український Державний Університет, Костя Шероцького - тоді уже відомого, хоч і молодого українського ученого, було запрошено екстраординарним професором на катедру українського мистецтва.

Наукова праця та ще й ~~своїм~~ у своїм рідним університеті - це ж була мрія кожного українського ученого, і Кость Шероцький приїхав до Кам'янця на урочисте відкриття своєї майбутньої *almae matris*.

Але яка іронія долі! За столом для професорів сидів

не колишній рожевий, з такою привітною усмішкою юнак, - се був страшенно худий, виснажений, змучений хоробою чоловік. Ми, товариші Шероцького, уже пару літ чули про серіозну шлункову недугу його, яку він набув у столовках петербурських, але в цей мент хвороба Шероцького, видно було, за панувала орґанізмом цілковито. Він уже не міг голосно говорити і йому не довелось прочитати ні одної лекції...

Пригадую наше побачення тоді, - він ще не хотів думати про близький кінець і, одїзджаючи з урочистого одкриття університету до дому, все просив мене допомогти йому з помешканням у Кам'янці.

Але доля не судила нам уже зустрітись ...Літом 1919 року, через фронти, серед змагань української армії, на Поділлю, добилась до Кам'янця чорна звістка, що у Білоусівці, на Гайсинщині, у батьківській хаті, догоріло життя многонадійного наукового робітника, гарячого патріота і прекрасного чоловіка!

З моїми товаришами - Григорієм Константиновичем Голосневичем і Михайлом Агафоновичем Корчинським я, за виїмком одного - двох разів, і то випадково, майже не зустрічався в період їх перебування в Петербурзькому університеті і тому мені не довелось тоді докладно чути од них про Петербурзьку студентську громаду, ні про їх працю в ній. Знаю лише, що обоє вони активно працювали в "Громаді", а що живі, то колись подадуть історію тої орґанізації, де виховувалось багато видатних українців і де життя один час било ключем, тісно переплітаючись з діяльністю таких орґанізацій і установ всеукраїнського значіння,

як українські фракції першої та другої Державної Думи, видавництво "Благодійного Товариства", редакція "Украинскаго Вѣстника" і т.п. Відомо ж, наприклад, що в "Украинском Вѣстник-у", цьому орґані української парляменської фракції, співпрацювали тоді такі видатні люде, як академик Шахматов, академик Корш, проф. Овсянико-Куліковскій, проф. Боудон-де-Куртене, проф. М. Ковалевський, але широкому українському громадянству абсолютно нічого не відомо, чи участь цих осіб обмежувалась лише формальним співробітництвом чи стосунок їх до українського питання був ближчий і глибший?...

Що до Г.К. Голоскевича, зокрема, то він в університеті серіозно занявся фільольоґією і працював під керовництвом відомого академика Шахматова. Перед Голоскевичем, з огляду на його здібности і роботовздатність стелилась велика наукова карєра: він мав бути залишений при Петербурзькім університеті чи аґюнктом при Російській Академії Наук. Одначе, по скінченню університету, він, через матеріяльні обставини, мусів трохи збочити зі шляху наукової праці і був три роки учителем ґімназії у Ризі. Будучи ще студентом, Голосевич, з доручення Петербурзької Академії Наук, збирав на Україні говірки населення і тому на вакації приїздив до дому, у свою Бодачівку, Ушицького повіту, з ґрамофоном, та записував особливим способом говірки і пісні селян того своєрідного нашого закутку, що лежить по березі Дністра, між горами та проваллями Ушицького повіту. В той час нашим українським молодим фільольоґам дуже імпонував учений українець

професор Хведір Вовк,який до тонкостей знав усі говірки українського/народу і про якого оповідали,що по дрібним нюансам речі він безпомилково пізнавав свого співбесідника-з якої той губернії,повіту,а навіть й закутка.

Поруч з наукою,Г.К.Голосевич брав певну участь у громадському українському житті Петербургу.Так, він був одним із лекторів ~~ї~~ української мови тих курсів українознавства,що були засновані для студентів-українців усіх високих шкіл Петербургу,при чім про нього оповідали,як про прекрасного лектора-талановитого й цікавого.В ті ж часи Голосевич подавав до Київської "Громадської Думки" звіти з засідань російської Державної Ради /Государственного Совета /.Із дописів було видно,що цей обовязок його не задовольняв,бо,в той час,коли Державна Дума, або,як її тоді називали,Дума народнього гніву-гриміла на цілу Росію і засідання її давала багатий матеріял для кореспондентів,-в Державній Раді засідали по давньому,головним чином старі високі бюрократи,призначені царем:вони ходили поважно, говорили тихо і ніякі справи їх особливо не хвилювали...

М.А.Корчинський,згодом поміркованний і розважний політик,не був таким в "дни своей молодости",а тому,замість кінчати свою, Подільську,семінарію,мусів перебиратись у сусідню,Волинську, замість учитися у Київському університеті,де почав,мусів кінчати Петербурзький...І в першому,і в другому випадку причиною була політика і крайньо ліві переконання М.А.Принаймні,у Києві,він належав до партії соціялістів-революціонерів і,разом

з бувшими подільскими семинаристами, братами Морозовськими, вплутався у якусь небезпечну політичну справу, в звязку з чим і мусів тікати до Петербурзького університету. Тут він міг слухати видатних професорів, якими славився правничий факультет сього університету і сам став добрим правником, приписавшись помічником до одного з видатніших петербурзьких адвокатів. Треба ж зазначити що в бувшій Росії, за виїмком жидів, що не мали прав державної служби, ліпше ліпші правники йшли в адвокатуру, решта ж у магістратуту. Така й була примовка: криміналісти йдуть в прокуратуру, цівілісти - в адвокатуру, а решта, себто ті, що не знають добре ні першого, ні другого - в кандидати на судові посади...

М. А. Корчинський в студентський період одіграв значну ролю в Петербурзькім громадськім життю. Про нього оповідали, що своїм тактом і дипльоматичними здібностями він не раз допомагав у критичні моменти "напруження" між "старими і молодими", що часом виникали в Петербурзькому Клюбі, і взагалі поклав багато праці в діло організації українського громадського життя в Петербурзі...

Коли ми в перечислюванню і описуванню студентських українських громад, в яких брали участь поодиноке, ми підем і далі, притримуючись "кількосного методу"", то на четвертому місці мусимо поставити Сибір, а саме Томську українську студентську громаду. В місті Томську був університет, а також технольогічний інститут. З огляду ж на те, що Сибір треба було заселювати, то й

доступ до цих високих шкіл семінаристам було улекшено. Отже, в зв'язку з цим, представники південної благословенної Подолії опинились на далекій півночи, серед снігів і морозу. Далека чужа країна, з суворою природою, очевидно особливо сприяла, щоби "земляки" тиснулись до гурту і ось в Томську повстала українська студентська громада. На великий жаль, про цю громаду, як і про инші, зрештою, ми до сеї пори не маємо ніяких повніщих інформацій, так що, наприклад, я не міг би з певністю сказати, чи та громада складалась лише з подолян чи були у Томську й инші українці-студенти. Треба припускати останнє, бо у Томську було все ж дві високих школи, у яких вчилися і подоляне. Серед останніх я памятаю ~~братів Яновицьких із Винниці~~, Відибіду /старший брат бувшого товариша міністра фінансів/, Сумневича Василя, що був "лідером" українців у Поділській семінарії, а також покійного Володимира Тимофієвича Туркала. Сей останній скінчив перед Томським Дорпатський університет по математичному факультету і був запрошений до Томської Духовної Семінарії учителем математики. Використовуючи Томськ, Туркало вступив там на другу високу школу, до Технольогічного Інституту. Дуже можливо, що когось із "Томчан" з Поділля я не пригадав.

Як ми бачили вище, кожна студентська громада мала свої специфічні риси, чимсь одріжнялась од инших. Мала свою особливість й Томська громада. Особливість же ця була на ті часи дуже важлива й дуже цікава, властиво, це було якесь виключення. А саме-Томська Студентська Громада уже в ті часи-1907-10 роки-була

самостійницькою.Як се сталось,я точно і в подробицях не знаю, але майже безумовно/ можна сказати,що це/ був наслідок рішаючого впливу інженера Сидоренка.Про пана ж Сидоренка-тепер уже покійного-серед українців було тоді відомо,що у Томську сидить, займаючи високу посаду,здається,на залізниці,завзятий українець,доцавали пошепки і,уявіть собі!-навіть самостійник!Згодом,за часів Української Народньої Республіки,пана Сидоренка було призначено послом до Франції і це про нього,власне,оповідали,що якомусь французькому політику,здається,Клемансо, він стукав кулаком по столі.Я не знаю,чи це правда,але припускаю,що тут є щось недалеке од правди,бо ще задовго до цього випадку я почав спостерігати,що вихованці пана Сидоренка придбали собі звичку в українських справах ставити справу руба і стукати кулаком по столі.Так,пригадую собі,приблизно в році 1910,коли В.Винниченко написав і видав один із своїх романів російською мовою,-ніхто,лише Томська студентська Громада "стукнула", прославши в "Українську Хату" одвертого листа до В.Винниченка,з ріжними не дуже приємними "епітетами" на його адресу.Так само оповідали,що в тих же часах наші Томські поділяне, їдучи літом з Сибіру до дому, по дорозі спеціяльно завертали раз у Тулу,до єпископа Парфенія,бувшого подільського,і теж залишились не-задоволені,що цей,уже хорий тоді на цукровку, старий єпископ не досить енергійно забирається до української справи.А в 1917 році,-в квітні-травні-я випадково,в кулуарах Центральної Ради, зустрівся з своїм товаришем по семинарії й

Дорпату Володимором ~~Гурнаком~~ Туркалом. Тоді ще й перший універсал не вийшов і у всіх українців тільки й було /на устах що доброзичлива "автономія-федерація", одначе Томський /не Дорпатський!/ Туркало уже стукав мені по ~~спині~~ столі і безапеляційно заявляв, що, нарешті, геть з кацапнею і Україна мусить бути самостійною! На жаль, цей скромний на вигляд, але великий патріот марно загинув ще у молодих літах, на еміграції, в одній з празьких клінік, захорувавши на запалення в усі.

В ~~тих~~ перечислених нами чотирох громадах подоляне були, так би мовити, "компактними масами". Майже безпомилково можна сказати, що в кожній із них вони мали відносну більшість, бо й Подільска Семинарія була одною з найбільш многолюдних і давала великі випуски. Се ж останнє пояснюється тим, що Подільска ґубернія, як єпархія, себ то по кількости церков і парафій, була дуже велика-стояла на третьому місці у цілій Росії /на першому Московська ґубернія, на другому-Київська і на третьому Подільська/. З огляду на цю переважаючу числову більшість, а також на високий ступінь свідомости, що вони виносили ще із семинарії, подоляне і у студентських громадах відогравали помітну ролю, а часто й задавали тон": часто-густо подоляне бували й головами громади та виконували инші відповідальні функції.

Але, по за цим, були подоляне по студентських громадах і в инших містах. Так, було кілька чоловік у Москві, між иншим ~~Федір~~ Федір Дуткевич, звільнений з Подільскої Семинарії в 1905 році під час розгрому в ній українства а, крім того, були тут ще й поделяни-доньки священників-Зінаїда Сулковська із Камянця і Ніна

Стопневич, що потім вийшла заміж за відомого українського діяча Андрієвського, котрого у 1917 році було обрано головою Полтавської Губерніяльної Земської Управи. Панни Сумновська і Степневич, оскільки (можна було судити) по інформаціям, які йшли тоді з Москви, брали дуже діяльну участь у Московському українському житті. Двоє-троє людей із Поділля були також у Демидовському Юридичному Ліцеї у м. Ярославі. Між подолянами у ліцеї найвизначнішою постаттю був Микола Бялковський, той самий, що у 1905 році за фотографічну групу з Шевченком і Костомаровим був звільнений із шостої кляси Семинарії, напередодні укінчення її. М. Бялковський, син протоієрея із м. Городка, Кам'янецького повіту, був людиною дуже здібною, гарний промовець, з революційним темпераментом. У 1908 чи 1909 році він їздив до Львова на першу всеукраїнську студентську конференцію. Потім я втратив його слід і не знаю, де тепер він і що з ним.

Була також українська студентська громада навіть у Казанському Університеті, в м. Казані, за Волгою. Оскільки, вона була численна - я не знаю, але, по відомостям про її діяльність, було видно, що це була громада невелика. Із подолян там учились Василь Сулковський, син священика із Камянця, Микола Стопневич і Храновський - все правники. Головою громади був Василь Слуковський. Для нас, товаришів Сумковського, це означало, що чужина примусила наших земляків гостріше відчути свою національну приналежність, бо до того часу, у Камянці, "Васька", як його звали товариші, був веселим хлопцем, талановитим оповідачем в гумористичному жанрі, але дуже великої заінтересованости українським

питанням не виявляв. Пізніше, після скінчення університету, Сумновський вернув на Поділля і тут працював, як мировий посередник і мировий суддя. Знаючи прекрасно наш народ, умію чи підмітити, характерні дрібниці із повсякдневного життя його, маючи хист передати ріжні випадки із своєї практики мирового посередника та судді з відповідною інтонацією та нюансами в розмові "дієвих осіб", В. Сумновський був завжди невичерпаним джерелом веселого здорового сміху в товаристві.

Для Миколи Стопневича і Храновського мені невідома...

Таким чином, ми майже вичерпали ті високі школи по за Україною, де були українські студентські громади і в яких брали участь подоляне.

А на Україні?

На жаль, для семинаристів, як я про се згадував на початку, до високих шкіл на Україні вступ був значно трудніший, а в звязку з цим, і участь семинаристів, зокрема подолян, в студентських громадах на Україні, була дуже незначною. Окрім того, тут впливали ще й инші моменти психольогічного характеру, - про які я також уже згадував. Річ в тім, що Київ, Харків, Одеса-це ж Україна, своя земля: природа рідна, небо сине і зірки знайомі, до дому рукою протягнути-і ось усі ці причини робили дуже відмінним життя якої небудь Дорпатської студентської громади-і Київської. В той час, коли в першій кождий не тільки українець, але й "малорос" тікав від морозу і од чужих людей "до своєї хати", то на Україні ці обединуючі моменти відпадали. Особливо, коли згадаєш Київ! Я не раз дивувався, куди, після

лекцій, пропадає уся університетська молодь. І бачив: наш Київ, прекрасний Київ, для всіх мав свої принади: у день парки, сади, Ботаничний, Миколаївський, Царський, Володимирська Горка, Дніпро, вечором-драма, опера, театр Садовського, нарешті, знайомі, кавярні, білярд...родичі. І все це спричинялось до того, що Київський студент негайно після лекцій кудись розсипався і беслідно зникав. Правда, були й тут студентські українські громади, але вони, очевидно, не обєднували й десятої частини того студенства, що, при инших умовах, мало б до них належати і, натурально, не робили й двацятої частини того, що могли б робити. Що ж до семинаристів-подолян, то участь їх у цих громадах була дуже скромна, бо й самих студентів із семинаристів-подолян було тут дуже мало: вони з'явились у Київському університеті лише "кружним шляхом", перевівшись, уже студентами, із Варшавського та Дорпатського. Так, були тут-Григорій Туркевич-уже покійний, Микола Крупський, Венґрижиновський, але, оскільки мені відомо, до студентської української громади в університеті вони не належали.

Взагалі треба зазначити, що на інтенсивности життя власне студентських українських громад на Україні відбивалась та обставина, що тут, по українських містах, як Київ, Харків, Одеса, існували й працювали загальні українські орґанізації, інституції та установи, а саме-Товариства "Просвіта", клюби, книгарні, видавництва, редакції часописів і таке инше. Звичайно, що ці всі інституції, знаходячись під стислим доглядом і гнітом ворожо успособленої адміністрації, яка лише терпіла український рух, не могли

розвинути належної і широкої діяльности, але всеж і в такому вигляді, вони робили велику роботу і потребували помочі, особливо безплатної. Отже сю поміч вони мали як раз в особі українського студенства київських високих и шкіл, що часом виконувало не тільки допомогові функції, а відограваало головну ролю в цих інституціях та керувало ними. Де які ж орґанізації, як от дрібні видавництва, складались із самої студентської молоді. Инші, знова, українські інституції, що потребували щоденної реґулярної інтенсивної праці, але могли її лише скромно оплачувати, також складались головним чином із українського студенства. Такою була, між иншим, щоденна українська ґазета "Рада", що її видавав Е.Х.Чикаленко. Співробітники цієї ґазети, коректори, репортери, конторські служачі, збирачі оголошень і т.п.-здебільшого складались як раз із українського студенства або із молодих людей, що "постраждали" за українство і хотіли на далі працювати на українській ниві не випадково і не між иншим, а постійно, маючи з того й кавалок хліба. Зокрема, в конторі "Ради" працювали у той час із подільских семинаристів-студент Комерційного Інституту Микола Міхновський, а також, що "постраждав" в подільській семинарії за українську ідею-Прохор Воронін, тоді починаючий белетрист та Юрко Олександрович, по уподобанню і по професії історик українського мистецтва та археольоґ, що тоді був співробітником "Ради", хронікером і, в додачу, збирачем оголошень.

Повацим, все ж українські студентські громади існували і по

иншихКиївських високих школах, при чім у мене склалось таке враження з того часу, що ці громади працювали навіть більш інтенсивно, ніж, власне, університетські. Також, між иншим, була студентська громада при Київському Політехничному Інституті. Тут головою у той час був відомий згодом український діяч, тепер покійний, проф. Коваль, а із подолян, бувших семинаристів, членами були- Всеволод Голубович, що потім був премер-міністром за часів Центральної Ради, брати Іван та Степан Лісецькі, Володимир Калинович та инші.

Цікаво зазначити, що ~~навіть~~ в тім же Політехникумі в той же час було більше десятка студентів із камянецьких ґімназистів, - між иншим, відомий большевицький діяч Володимир Затонський, але, звичайно, ніхто з них не цікавився українським питанням і не належав до громади. Виключенням був лише згаданий мною Степан Ринчик, що хоч учився не в семинарії, а в ґімназії, але батьки його жили не у місті, а в містечку, і школа не встигла ~~ер~~ ни травити в ньому почуття приналежности до української нації.

Була українська громада також у Київській Духовній Академії і, здається, досить діяльна. Взагалі про Київську Академію треба сказати, що ~~та~~ ц.я висока школа, так ніби затримала за собою ~~сел~~ славні традиції колишньої знаменитої Київо-Могилянської Академії і видала за час свого існування цілу низку ~~видатних~~ знач. діячів українського національного відродження. Серед них із сучасних діячів можна хоча би вказати на члена Української Академії Наук Сергія Єфремова, діяча автокефальної української церкви- Володимира Чеховського, історика й археольога Поділля

о.Юхима Сіцінського, професора Олександра Лотоцького, педагога Дурдуківського та инших.

Із подолян—студентів Київської Духовної Академії, що брали значнішу участь в українській громаді Академії, треба згадати п.Черняхівського, родом із села Бахтина, Ушицького повіту. Взагалі ж треба зазначити, що Київська Духовна Академія, при певних умовах, могла би бути надзвичайно сильним українським центром, а саме, коли б вона складалась лише з українців. В дійсности ж було не так: по правилам, що існували в Росії, кожна духовна семинарія мала право послати до Академії на "казьонний" кошт трьох найліпших своїх вихованців, при чім перший учень командирувався до Петербурської Духовної Академії, другий—до Московської і третій—до Київської. Отже, Київська Академія під оглядом національним не могла бути монолітною і тут була велика кількість великоросів.

Одначе, й серед Київських високих шкіл була одна така школа, де існувала велика й гомінка студентська українська громада, через яку перейшло багато української молоді, згодом робітників на національній ниві. Ця школа—Київський Комерційний Інститут. Заснований цей Інститут був енергійним професором Київського университету Довнар-Запольським, приблизно в 1907-8 році як приватна висока школа, при чім в перших початках невиразно стояла справа з тими правами й привілеями, які вона має давати. На сій підставі професор Довнар-Запольський добився, що до Інституту дозволено було вступати жидам, укінченим гімназистам, без обмеження процентовою нормою, а також, щоб мали вільний приступ

семинаристи, по скінченню чотирьох кляс. Отже, в звязку з ним, Київський Комерційний Інститут швидко заповнився як жидами, так і семинаристами, передовсім із українських семинарій. Великий же контінґент семинаристів спричинився до того, що у Київському Комерційному Інституті повстала численна і діяльна студентська українська громада.

Київський Комерційний Інститут, до якого було запрошено ліпших професорів Київського університету та Політехники, а також наукові сили зі сторони, скоро став в рівень з иншими державними високими школами, вигідно відріжняючись од останніх більш вільним духом і більшою ~~інтенсивністю~~ пристосованістю своїх програмів до реальних вимог життя. Викладав в Інституті де-хто й з українців, - між иншим, відомий земський статист і український діяч О.О. Русов-статиститку, його дружина, Софія Федоровна - французьку мову. Були серед професури й люде, співчуваючі українству, як от, знавець сільського господарства Правобережної України А. Ярошевич і инші. Дякуючи ще й ним моментам, українська громада Інституту жила досить повним життям, що знаходило часом відгук і в пресі. На жаль, ближче я сього життя не спостерігав і не знаю, в подробицях в чім воно виявлялось. В дальнішому мені доведеться зустріти де кого із вихованців сього Інституту, що працювали коло української справи. Між ними доцент Української Господарської Академії в Подебрадах, М. Добровольський, український фінансист, ~~український фінансист~~, доцент тої ж Академії Я.М. Моралевич, що викладає рахункознавство, ~~нарешті~~, відомий жидів-

ський діяч, що співпрацював увесь час з українським урядом і був міністром в уряді У.Н.Р., професор тої ж Академії, економіст, С.І.Ґольдельман, інж.-екон. П.П.Барановський, В.Коцюбинський та инші.

Була студентська українська громада у Харківському університеті, але подоляне, власне подільских семинаристів, із випусків, близьких до мого, там було не багато, всього двоє-троє. Із них один-Тихон Орестович Левицький, а другий-Яків Кривицький-оба правники. Т.Левицький-уже покійний, в 1909 році він розстріляний большевиками. Левицький не працював на Поділлю-по скінченню університету він поїхав на Кубань і тут вступив на службу до Кооперативного Банку у Катеринодарі. На Кубані в той час-я маю на увазі роки 1912-1917-український рух був поширений дуже слабо, українських діячів було кілька одиниць -Ерастів, К.Я. Безкровний, І.В.Івасюк-і тому кожда українська свідома сила була там дуже потрібна. Памятаю, в цім дусі в роках 1912-15 йшло листування між Кубанью і Поділлям: перетягали з Поділля на Кубань свідомих українців. Спочатку, коли не помиляюсь, туди виїхав Леонтій Олександрович Езерницький, що мусів покинути посаду секретаря Камянецької Мійської Управи через переслідування жандармерії, далі туди виїхав Тихон Левицький, що став у Катеринодарі помішником присяжного повіреного й одночасно юрисконсультом Кооперативного Банку, а опісля вже вони почали перетягати ще де кого з земляків. Так, туди ж виїхав, на службу у тім же банку, Софроній Бродовський і Петро Відибіда.

Незалежно од них, в тих же краях дістав посаду інспектора народніх шкіл п. Скотинський, що теж скінчив у свій час Подільську Семінарію. Всіх цих подолян застала на Кубані і революція 1917 року, а між ними й Тихона Левицького. Звичайно, він взяв як найгарячішу участь у всіх подіях на Кубані, що мали на увазі усамостійнення її та приєднання до Великої України, при чім останній час займав посаду секретаря при Голові Кубанського Уряду Л.Л.Бичеві. В 1920 році, під час відступу кубанців перед большевиками, він чомусь залишився у Катеринодарі і тут був розстріляний.

На жаль, лише отсі скупі відомости єсть у мене про коротке життя і наглу смерть Т.О. Левицького. ~~його повного сил і бажання праці чоловіка~~. Треба сподіватися, що кубанці, - його товариші по роботі - подадуть колись ширші відомости про життя і діяльність на Кубані цього визначного українського партіота!

Яків Кривицький був моїм товаришем по семинарії, але, по скінченню її в 1905 році, ми зустрілись з ним лише майже через 15 літ - у 1919 році, коли в Камянці перебував Український Уряд. Отже мені довелось тільки чути, що Кривицький закінчив Харківський університет, ближче ж про його життя і діяльність за цей період я так нічого й не довідався. У 1919 році Я.Кривицький працював у міністерствах Українського Уряду, зокрема, як віце директор одного із департаментів міністерства внутрішніх справ. Але в 1920 році прийшла остаточна розвязка боротьби того періоду і всі ми опинились за кордоном, у Польщі, у славетньому Тарнові. Звичайно, довго тут не було

чого затримуватись,бо ні на що було існувати,і в 1921 році почалось скорочення до мінімума державного апарату і розїзд урядовців українських державних установ в пошукуванню служби та заробітків.Між иншим,у Кривицького так склалось,що дружина його давніше виступала на сцені,при чім виявляла певний артистичний хист.Це й определило дальнішу діяльність і долю паньства Кривицьких на еміґрації.Переїзд до Львова і вступ обох до української трупи,коли не помиляюсь,Стадника. Далі фінансовий ~~рух~~ крах чи просто традиційний український розпад трупи і переход до трупи Орла-Степняка.Знову одна із зазначених вище причин і заложення українського театрального товариства на паях...І все це на фоні безнастанних переїздів зі Львова до Тарнополя, до Станиславова, до ~~Коломиї~~, з Станиславова із Коломиї до Залищиків, із Залищиків до Борщова і так далі і так далі..І всюди пертрактації з поліцією, непорозуміння з театральними помешканнями, холодні уборні, дорогі й брудні готелі-бідність-байдужість українського галицького громадянства..."Бродяча трупа!"Чи довго так витримаєш?Коли якось, наприкінці 1925 року, вечером, в мороз та хуґу, заклавши руки в кешені і сховавши голову в комір, та глибоко замисливши/сь над чим ~~замислитись~~!/, йду я вулицями Перемишля-мого тимчасового еміґрантського пристанища.Дивлюсь-перепиняють мене якісь дві пані та пан.Зразу не пізнаю.

-Як,не пізнаєте?Та ж...

-Ну,звичайно,вибачте,ради Бога,як не пізнати!Пані Кривицька!

-Ось, знайомтесь.Члени нашого товариства!-

-Так ви оце може?...

-Ну,звичайно,а ви ж афіш не читали:"Чорна Пантера і білий медвідь".Через дві години початок.Мусите бути,з дружиною,з родиною...Є ще тут які еміґранти?-перекажіть усім, ложі, скільки треба,дайте розпорядження.

-Та,позвольте ж,з якої речі!-

-Без жадних розмов.Для свого брата,еміґранта,завжди ~~бе~~ безплатно!...

-А тепер прошу до нас в готель,Яша буде дуже радий..

Через І5 хвилин сижу в готелі,де дві чи три кімнати заняла уся трупа.В номер один по одному приходять артисти і артистки,знайомляться,розмовляють.Трупа,за виїмком двох-трьох галичан,надніпрянська...

Дивуюсь,чому таке зацікавлення моєю особою й така увага!

-Як,ви не розумієте?!Та ж це так приємно вустріти свого чоловіка на чужині!-

Як то,а хіба ж галичане...й Галичина...

-Ну,так,звичайно,ми знаємо, що ви хочете сказати... Але ж хіба ви не розумієте,не відчуваєте.. ще багато каші треба з'їсти....

Само собою через дві години ~~в театрі,~~ у двох в найкращих ложах засідає уся еміґраційна кольонія...Театр помалу заповнюється місцевою українською інтеліґенцією:професори,адвокати, урядовці,...самі й з родинами...Ну,й слава Богу!Не багато, але й не мало.

Перед сценою, в заглибленню для музики, грає оркестр і грає дуже не погано.

-Оркестр?-і Яшка-Кривицький-суфльор, трупи, і він же адміністратор, і орґанізатор і розпорядчик, що сидить коло мене поки почнеться вистава,-голосно сміється.-Де ж ти бачиш той оркестр?

-Та я, справді, звідси щось нічого не бачу, але ж музики повний театр. Можна думати, чоловік із пятнацять.

Яшка реготається ще дужче.-Коли хочеш знати, скрипка та рояль-більше абсолютно нічого!

Я виявляю щире здивування.

-А тиж як думав,-поучає Яшка. Де ж би ми прогодували пятнацять людей. Та то би ю ни всю трупу ~~із суфльором~~ зїли без ще і суфльора на банкету.
останку. Тому то наша орхестра згори має завдання: щоби музики був повний театр і-ось бачиш - стараються!

Музики, виявляється, один наш, другий поляк.

- -Такий собі "захуцалий" поляк, -виправдується Яшка, причепився до нас, разом в нами лає поляків і дуже боїться, щоби його не рощитали. Прекрасний скрипач!

Але лунає останній акорд і Яшка похапцем здіймається від мене у низ, за куліси... Ще хвилина, завіса піднімається і перед нами сцена... Правильно сказано в Писанії: "несть пророк в отечестве своєм". Сидиш і думаєш: воно, звичайно, коли чоловік хоче їсти, ~~мусить~~, то й діловода мусить стати артистом і з машиністки примадонною. ~~Але все ж муситься вибачити...~~

Тим часом, дія посувається...Сидиш і помічаєш, що тебе примушують бути уважним...сліпкуєш і...не можеш одірватися...Але що це?! "Чорна пантера!...Чи це привітна ваша знайома, з котрою годину назад ви балакали, чи це видатка, блискуча артистка першорядного театру...Артистка/п.Кривіцька/ непереможно втягає вас у вир своїх переживань.А може це облуда?Оглядаюсь на публіку:театр напружений, мов струна.

Завіса спадає...Театр пробуджується, мов з тяжкого сну..і... вривається громом аплодисментів...

Я не можу спокійно сидіти, біжу, вітаю...

-А ви що ж, десь певне думали собі:"бродяча трупа!" Ні, ми ставимось до свого діла з великою любовю і...серіозно. Ось, дайте нам маленькі можливости і ми справді покажемо вам, чого наші "хахли" можуть осягнути...

Я стою збентежений серед цих безпретенсійних юнаків, недавніх старшин української армії та урядовців для доручень, що перейшли через війну, революцію, табори й Тарнів з Ченстоховим, серед сих молодих панъ, що вдень варять обіди на примусах і перуть білизну своїм чоловікам, а вечером виступають у чотирьохактовій пєсі, і думаю собі:ось, нація, з такими здібностями і з такою долею!..

А Яшка тим часом командує:Ну, хлопці, не зівай, збірай манатки, гардероб і гайда просто на двірець..Завтра ранком-репетиція у Самборі!...

oooooooooooooo
oooooooooo
ooooooo
ooo
o

Д Р У Г А
ПОДІЛЬСКА "ПРОСВІТА".
/1908-1917 р./

Таким чином, кінець 1906 і цілий 1907 рік минув для Подільскої "Просвіти" в мінорних тонах..."Просвіта" інсувала, але ціла низка найактивнійших членів її сиділа в тюрмі. А це, як я зазначав, не могло не впливати залякуюче на инших членів Товариства...Далі-нас випустили, але "радости" для -"Просвіти" з того уже було не багато: з одного боку, ми, як недавні "арештанти" і елемент наскрізь неблагонадійний, своєю дуже активною участю в "Просвіті" могли її лише дискредитувати перед владою, з другого-ж боку, давніша наша робота в "Просвіті" мала б показувати "начальству", що ми нічуть не покаялись і дискретувала б нас. А, між тим, майже усім нам ходило про повернення на старі посади й тому подібне, так що, „по тактичним міркуванням" й ми самі мусіли стриматись з одвідуванням "Просвіти" і з працею в ній... Але, позацим усім, доля "Просвіти" у губернатора уже була передрішена: на всі прохання "Просвіти" про відкриття біблі отеки-читалень на селі надходила відповідь неґативна і взагалі відчувалося, що скоро "Просвіті" буде кінець. Памятаю, один час правління "Просвіти" хотіло врятувати справу тим, щоби обрати головою замість доктора Солухи, иншу особу, ближчу до керуючих ґуберніяльних кол. Таким підходящим чоловіком у Кам'янці був

Михайло Степанович Завойко. Пан Завойко був багатий поміщик з Балтського повіту і земський діяч: в той час він був членом Подільської Ґуберніяльної Управи по справах земського господарства. Дружина М.С.Завойка була теж пані із аристократичного товариства: донька поміщика й ґенерала Есаулова. Дякуючи цьому своєму положенню, М.С.Завойко був людиною близькою у ґубернатора та взагалі у вищих ґуберн ських колах. Але, з другого боку, пан Завойко в той час явно захоплювався визвольним рухом: у Земстві він завідував відділом народньої освіти і старався ширити по Поділлю відомі "Павленковські бібліотеки" /російські/, при чім на сім ґрунті мав довге листування з ріжними інстанціями, бо ~~вл~~ влада уважала ці бібліотеки занадто радикальними і робила перешкоди в їх поширенню.

По своєму вихованню пан Завойко був російський інтеліґент, але, оскільки він стикався з українцями і заходила розмова про українську справу, то заявляв, що уважає себе по походженню українцем і до української справи; а зокрема, до -"Просвіти" виявляв свої симпатії. Ось на підставі всього цього у правління "Просвіти" й виникла думка, -для врятування Товариства обрати п.Завойка головою. На великий жаль, я тепер не можу пригадати, чи було сю думку зреалізовано. У всякому ж разі, коли й було зреалізовано, то на дуже не довгий час: "Просвіту" все одно було зачинено. Се сталось приблизно весною 1907 року. Не знаю я такою пізнішої долі М.С.Завойка-чи став він справжнім свідомим українцем чи розвіялись й ці симпатії, що спочатку у нього

були.Памятаю лише,що та сама висока губернська аристократія, для якої Завайко належав,не простила йому його лібералізму чи радикалізму і всяко йому дошкулювала.Так,перед вибрами до третьої Державної Думи,до якої Завайко уважався кандидатом, адміністарція виточила йому карний процес ніби то за якісь зловживання по службі,з явною метою позбавити його на сій "законній" підставі виборчих прав.Знаю також,що пізніше,в р.р. 1912-13,М.Завайко їздив до Галичини й тут досить близько зійшовся з талановитим українським скульптором Гаврилком,од якого привіз і подарував "Просвіті" гарний бюст Т.Г.Шевченка. Що далі сталося з п.Завайком-мені невідомо.Він виїхав із Кам'янця приблизно у 1913 році і звязки з Кам'янцем ~~припинив,принаймні з українцями його почали у нього припинюватись~~... Таким чином,не помогла "Просвіта" й "протекція"і "Просвіту" було зачинено.З українською справою на Поділлю і,передовсім, у Кам'янці стало тихо,тихо...До цього спричинився ще й той факт,що в осени 1907 року, користуючись правом вільного вступу до університетів,з Поділля виїхало до університетських міст дуже багато семинарської свідомої української молоді.До сього часу-по волі чи по неволі-вона сиділа по містах та селах Поділля, спричиняючись тут до поширення українського руху,а оце знялась і полетіла:хто у Дорпат,хто у Варшаву,хто у Петербург, а хто у Казань...

Отже,як ми знаємо,в цей час у цих містах буйно розцвіли студен

ські українські громади, за тепла Поділлю громадське життя затихло і підупало...Памятаю, у вересні 1907 року також і я вступив до університету і поїхав у Дорпат. А коли через чотирі місяці-у грудні-повернув до Камянця на Різдвяні свята, то під оглядом українського життя він видався мені цілком замершим, похмурим і збайдужілим.

І, дійсно, так воно й було...В порівнанню з Дорпатською Студентською Громадою, яка жила повним, вільним і буйним молодим життям, Камянець уявляв із себе пустку і сум...

Цим своїм враженням я поділився з старшими камянецькими українцями, вказуючи на ненормальність становища і на необхідність відновити на Поділлю українське життя. Але у відповідь на це почув лише зітхання, вказівки на тяжкі політичні умови, і на недавнє закриття -"Просвіти". Так, сі умови були тяжкі, видко також було, що закриття Товариства дуже приголомшило камянецьке українське громадянство, але,...в другого боку, нам, Камянецькій українській молоді, здавалось, що не можна безконечно знаходитись в стані "оцепенення" і...в Камянці знову розпочалась акція по відкриттю чи, правільніше, по відновленню "Просвіти".

Треба правду сказати,-старші Камянецькі українці мали багато рації, коли казували нам, молодим, на труднощі, майже на безнадійність справи. І, дійсно, яка рація і які підстави могли бути у адміністрації для відкриття тільки що закритого і політично скомпромітованого Товариства? Але, знов таки, ~~треба~~ треба правду сказати,, і нас, молодих, якось мало переконували сі льогічні міркування старших. Ми, попросту, х о т і л и, щоби у Камянці знову

повстала "Просвіта", х о т і л и всупереч всяким льогічним міркуванням, і старше громадянство, без якого молодь нічого не могла б зробити уже навіть по формальним моментам, мусіло стати до акції...

І що ж? Через три з половиною місяці, в березні 1908 року, в час повної реакції, коли всюди по Україні зачиняли "Просвіти", на Поділлю встало до життя "нове" Подільське Українське Товариство "Просвіта".

Товариство, яке проіснувало сім літ, — термін — для тих часів і обставин надзвичайно довгий - і зробило за цей період величезну роботу. Яким же робом це сталось? На жаль, з тої пори минуло уже двацять літ і за цей час забулись усі дрібні перепітії нашої боротьби за відновлення "Просвіти", але залишилось одне загальне враження: коли людина, а тим більше громада чогось дуже захоче, то, в більшости, добе́ться свого. Так було й сим разом: йшли шляхом офіційних подань, йшли шляхом приватних впливів. Пригадую собі, секретарем "Губернскаго по дѣламъ об обществах и Союзах Присуствія" - себ то тої інституції, яка закрила першу "Просвіту" і одкрила другу, був сухий заскорузлий урядовець Подгурський. Але доктор Солуха і Т. Павловський навіть і його якось потрапили переконати, що "Просвіту" треба одчинити...

Із цієї всієї історії я виніс також переконання, що не завжди мають рацію люде, які, покликаючись на свій "авторитет", на свій "довсіц" та "реалізм", займаються переважно лише тим, що поливають холодною водою всяку ініціативу і порив. А також, що у кождій, навіть найповажнійшій інституції, разом із "старшими", мусить

засідати й молодь: дуже часто як раз вона має рацію...
Словом, як би то не було, на Поділлю знову повстала "Просвіта" і глибше значіння сього факту було в тім, що разом з нею і коло неї прокинулось українське життя у Камянці і по цілій ґубернії. На цей раз "Просвіта" жила "дуже довго", - без малого сім років. За цей час майже цілковито виявився характер її діяльности. Крім того, через товариство перейшло багато людей - активних діячів, - що залишили той чи инший слід в житті Товариства. Нарешті, з діяльністю "Просвіти" звязувалась або випадково стикалась українська акція ріжних инших громадських чинників (кооперації, учительства) та окремих осіб. А разом все це творило картину українського громадського політичного руху в ґубернії, руху, який я й хотів би, на підставі даних моєї памяти, по можливости зафіксувати.

Отже-що торкається загального проґраму і характеру діяльности другої "Просвіти", то я його торкнувся, коли писав про життя першої "Просвіти". Яких небудь принципових змін у змісті чи напрямі її роботи, розуміється, не зайшло. Лише, звичайно, з огляду на те, що у цей раз "Просвіта" існувала під ряд кілька років, то, в загальній сумі, життя її збогатилось окремими поціями, фактами та тими або иншими часовими ухилами в такий чи инший бік, в залежности од вимог часу та переконань і настроїв тих людей, які брали в життю Товариства ближчу участь.

Все ж, для більш точного уявлення з боку читача цілої картини життя і діяльности "Просвіти" за цей період, я постараюсь накреслити в кількох словах, оминаючи окремі події й факти, основний, так би мовити, буденний, фон життя Товариства за цей період.

Отже,-передовсім,-Товариство юридично тереном своєї діяльности мало цілу Подільську ґубернію,з її поверх трьома міліонами населення.Друге питання,чи спромоглося воно/~~товариство~~/- по тим чи иншим причинам-фактично виявити сю діяльність в ґуберніяльнім маштабі.Але,у всякому разі,треба заначити,що, незалежно од тих чи инших можливостей,Товариство "Просвіта" завжди памятало,що тереном його діяльности є ґубернія,село, селянство і що ради них і для них воно існує.Згідно з цим, Товариство увесь час дбало про відкриття по селах ґубернії українських бібліотек -читалень,як леґальних юридичних установ,а коли це виявилося неможливим,то перейшло просто на систему ширення книжок і заснування невеликих,так би мовити неформальних бібліотечок,що складались,отначе, лише з книжок, дозволених владою для ужитку.Поруч з цим,Товариство вживало ріжних заходів до поширення на селі українського таатру,співу,мистецтва і взагалі всього,що сприяло б піднесенню культурно-національного і громадського-політичного рівня українського населення Поділля.

Ось це була головна мета існування "Просвіти",як її розуміли діячі Товариства.

Друга річ,що д л я д о с я г н е н н я ц і є ї м е т и головна чи майже вся головна робота переводилася у Камянці,передовсім серед міського громадянства,в тім центрі ,де існувало само Товариство.

Ся діяльність Товариства у Камянці полягала- в улаштованню ве-

чірок у помешканнях Товариства, два рази на місяць, з читанням рефератів, співами, музикою і танцями та в орґанізації у місті публичних вистав, концертів та гулянок на бульварі.

Розглядаючи сю діяльність Товариства з боку, можна було-б думати що Подільска „Просвіта" є установою місцевою, мійського значіння й клюбного характеру і має на оці передовсім або виключно інтереси своїх городських членів.

Отже, з боку дійсно т а к могло здаватись, але п о с у т і справа стояла инакше: ся, мійська, діяльність "Просвіти" була не метою, а передовсім з а с о б о м для діяльности на селі. Так на неї дивились головні діячі Товариства, так воно й було в дійсности. Вечірки, вистави, концерти, гулянки давали певні прибутки. На сі прибутки Товариство наймало помешкання, утримувало бібліотеку і бібліотекаря, книгарню та рундук, канцелярію. Таким чином, на ці, місцеві, прибутки утримувалась так би мовити, централя для цілої ґубернії, - централя, що мала бути реальною ознакою українського життя в ґубернії. Знову ж це реальне існування інституції громадило коло неї духовно й фізично людей, які давали їй свою працю і несли посильні матеріяльні пожертви. Діячі ~~Деякі з просвітяне~~ "Просвіти" старались, щоби наслідки сеї праці і їх матеріяльних пожертв поширювались по ґубернії в образі бібліотек, книжок, ґазет, нарешті, листування.

Ось така була "схема" діяльности Подільскої "Просвіти" в основних і головних рисах.

Але, звичайно, було б помилкою думати, що в усю ту мійську публіку,

яка бувала на просвітянських ~~поцільських~~ вечірках, концертах, гулянках, діячі "Просвіти" дивились виключно, як на з а с і б заробітків для села. В цілості ~~Розуміється,~~ се було так: головним контінґентом на всіх ~~розвагах~~, розвагах, що улаштовувала "Просвіта", була демократична молодь, переважно сільского походження, що училась чи служила у Камянці. Отже на вечірках "Просвіти" бували семинаристи, ґімназисти й техники /учні середньої технічної школи/, учні земської художньо-промислової школи, учениці земської фельдшерсько-акушерської школи, і, нарешті, дрібні урядовці-переважно молодь-із ріжних численних ґуберніяльних інституцій міста Камянця. Молодь ся була несвідома, в кращома разі напівсвідома і до "Просвіти" її тягло більше почуття, ніж розум. Отже їх двітри сотні молоді, що, міняючись персонально, постійно були в сфері впливу "Просвіти", уже самі по собі варті були спеціяльної уваги Товариства, як самоціль, а не лише, як засіб заробітку. І Товариство в своїй діяльности сі інтереси "міста" і "села" старалось гармонійно сполучити.

Правда, пригадую, -такий "порядок" чи метод праці Товариства з пару разів піддавався "ревізії", викликаючи жваві дискусії. Ах, сі дискусії, як про них тепер приємно згадати! -вони затягались далеко за північ і вихоцили ми з накуреної бібліотеки нашої "Просвіти" не зденервовані і подратовані, як буває після зборів тепер, а, навпаки, морально бадьорі, з свіжими думками і новими плянами!...

Так ось-кажу-цей метод праці одного разу викликав цікаву дискусію. Саме ж, один із ~~рядячів~~ членів Правління "Просвіти" висловив

таке міркування: Панове, чи на правильній дорозі ми стоїмо? Ми утримуємо помешкання "Просвіти", наймаємо бібліотекаря, сторожа, - це коштує разом 2000 карбованців на рік. Далі - ми самі працюємо і багато ~~працюємо~~ бігаємо для того, щоби два рази на місяць урядити в - "Просвіті" вечірку, чи виставу. Але я вас питаю - для кого і во імя чого ми все це робимо? Та ж ні для кого не секрет, що молодь, яка збирається на наші вечірки, приходить сюди, аби лише потанцювати і ніякі наші реферати про Гребінку та Шевченка їй не цікаві. А що кілька десятків людей бере книжки із нашої бібліотеки для читання, то її - цю бібліотеку - можна улаштувати десь приватно, не наймаючи помешкання, бібліотекаря, сторожа, й тому побідне. Гроші ж, що ми збираємо на сю мету з великих наших вистав, концертів та членських внесків і що йдуть на утримання помешкання й цілого апарату, я пропоную безпосередньо обернути на книжки і на розсилку їх по селах. Подумайте, 2000 карбованців - це сто двацятирублевих великих бібліотек у наші села, се — признака, се — робота. У мене просто серце болить, коли я бачу що ці наші зароблені й зібрані гроші йдуть на помешкання, паливо та освітлення, щоби камянецькі "ферцики" та баришні мали де вигідно і дешево потанцювати! Отже нехай собі йдуть до чиновницького клюбу, а нам нічого з ними тратити час та ухилятися від своїх безпосередніх завдань.

Ось такий був критичний погляд на працю "Просвіти" і йому не можна було, на перший погляд, не признати певної рації. Дійсно, "Просвіта тратила велику частину своїх заробітків на утримання досить дорогого, як на ті часи, помешкання і то, головним чином, за для залі, яка потрібна була, власне, для улаштування в ній

"~~Просвіти~~" вечірок з танцями. Далі, за для цього ж у великій мірі існували при "Просвіті" платні люде - бібліотекар і сторож. А по за цим ближчі діячі "Просвіти" витрачали силу енргії власне на те, щоби забезпечити на кожну вечірку по можливости цікаву проґраму. Проґрама ж складалась: передовсім із реферату, що мав на увазі головним чином ознайомлення слухачів з українською культурою та письменством і пробудження у них національної свідомости, далі - із української деклямації, співу та музики і, нарешті, по скінченню проґрами, - із танців. І ось, оскільки ми, упорядчики вечірок, головну увагу клали на реферати, остільки нам було прикро спостерігати, що молодь їх слухає, "як за напасть", що це для них сама неприємна "точка", яку треба пересидіти, щоб "заслужити" на танці. Деклямацію, співи та музику вони слухали вже трохи уважніше та з більшою охотою, але все одно в очах першої-ліпшої панночки ми виразно читали: ах, коли вже все це, нарешті, скінчиться й почнуться танці!! Проґрама вечірки для них був борщ, який діти їдять ~~неохочись~~ лише із чемности, аби заслужити на солодке. Ось таке відношення молоді до вечірок багато кого із нас обурювало й викликало вищенаведені проекти. Але, знова, проекти ці були також крайністю, бо, врешто, "Просвіта" все ж не могла обійтись цілком без помешкання, наняти ж мале помешкання було ще більш невигідно, бо без залі не можна було б улаштовувати вечірок, які все ж давали певний прибуток. - "Та, нарешті, - казали противники проекту, - може хоч двацять й щось із наших вечірок виносить!" Ось, таким чином, на протязі цілого існування "Просвіти" залишався раз заведений порядок, що по при ріжну роботу "Просвіти", відбувались і ці танцювальні вечірки, що

так нас не задовольняли. Але я спинився так довго на цих вечірках не для того, щоби розповісти, як вони відбувались, а по иншій причині-більш практичного, педагогічного характеру, для науки на майбутнє. Як виявилося в дальнішому, в своїм незадоволенню вечірками ми абсолютно не мали рації: життя показало, що вони, ці вечірки, блискуче виконали те завдання, яке ми на них покладали. І, дійсно, це виявив 1917 рік. Ми, старше громадянство, на початку революції, просто в розпачі були: подумайте, прийшла надзвичайна пора можливости величезної праці, а тут-нема людей, нема свідомих українців! Але минув тиждень, минув місяць і, на своє здивування, ми почали спостерігати щось для нас несподіване: в містах, в повітах, на всіх ділянках життя, в тилу і на фронті, серед війська, всюди розкотився широкими могутніми хвилями український національний рух. Але ж хто ж його починав, хто надавав йому організаційних форм, хто скликав селянські з'їзди, впоряджав учительські курси, провадив національні полки? Коли приглядаємося, прислухаємося-а це ж наші просвітянські ненависні "танцюристи", колись молоденькі хлопчики, а тепер юнаки й дорослі люде, повні свідомости, енергії і посвяти. Що ж виявляється? Виявляється, що свідомість їм дала "Просвіта" і вся "психольогія" їх формувалась в "Просвіті", - при чім все це вони дістали власне на вечірках "Просвіти". Одначе не треба думати, що це їм дали факти і цифри із рефератів і уступи із деклямацій-ні, їх виховала просто загальна а т м о с ф е р а "Просвіти", атмосфера вечірок- те неясне й невловиме, що складається у молоді із обривків фраз, згуків музики та співу, товариських зустріч-і

глибоко, на все життя, западає в душу. Потвердилася стара істина, що патріотизму не вчаться, його вдихають з повітрям, набираються з шелестом листя, запалюються піснею з гір. І коли я тепер часом читаю дописи з наших ~~галицьких та волинських~~ "Просвіт", з жалями на молодь, що вона "збирається в "Просвіти", аби лише потанцювати", то я не журюся - все буде гаразд!

Таким чином, як бачимо, Товаристов "Просвіта" уважало головним об'єктом своєї праці село, але персонально діячам центральної "Просвіти" доводилось працювати передовсім у місті й так ніби для міста. Одначе, в тім нічого ненатурального не було: бо, власне, щоби дістатися на село, все ж треба було йти через місто", передовсім через ту молодь, що училась у місті, але для практичної діяльности мусіла вербувати на село /священики, учителі, земські фельшері і т.д./. З другого боку, "Просвіта" рішуче не мала нічого проти української культурно-національної і освідомлюючої роботи серед міських обивателів та інтеліґенції, - навпаки нас дуже обходило, щоби того чи иншого інтеліґентного "общероса" чи "~~такого~~ тоже малороса" поволі зробити свідомим національно і в дальнішому мати в нього "готового" українського інтеліґента. Тому наші просвітяне з великим зацікавленням слідкували за процесом поступового наближення до "Просвіти" якого небудь чергового неофіта українства, - особливо, коли це була інтеліґента людина - і серед нас велика бувала радість, коли такого чоловіка ми остаточно могли уважати "своїм" і з тріумфом поповнити ріденькі шереги українських робітників новою силою. Сих неофітів ми шукали у всіх сферах - серед

учителів середніх і нищих шкіл, серед кооператорів, серед нижчих і вищих урядовців камянецьких установ, серед духовенства. Майже кожний просвітянин мав в числі своїх знайомих кількох таких "об'єктів", які під оглядом інтелектуальним були більш-менш цікаві і коло яких "варто" було працювати. Праця ж полягала в тому, що кождий просвітянин для "свого" "обекту" брав із "Просвіти" відповідну літературу, давав читати свою українську ґазету, потім, обережно, передплачував для нього на місяць-другий "Раду" і помаленьку "затягав" у "Просвіту" на вечірки. При цім увесь час кожний з нас ділився з иншими колеґами своїми "радостями й горестями" з приводу успіхів та нахилів своїх "вихованців" та виглядали на те, чи „будуть з них люде."

В дальнішому головніші діячі "Просвіти", відповідно до того, де вони мали службу й з ким більше стикались по своїй праці й професії, просто поділили між собою "сфери впливу" і уже опікувались певними категоріями людей. Так, одні працювали головним чином серед учительства, другі, серед кооператорів, ще инші серед своїх пацієнтів і так далі. Вся ж праця подільскої "Просвіти" в цілому була дуже ріжноманітною, змістовною і тому дуже цікавою. И справді: обектом своєї роботи "Просвіта" мала село і місто, і в першому й другому-людей ріжного звання, стану і професії. Сама праця була теж ріжного характеру і йшла в ріжних напрямках: тут була й робота просвітньо-орґанізаційна, і кабінетньо-наукова /читання та складання рефератів/ і музична, і театральна, і мистецька, і видавнича і аґітаційна. Правда, як я уже вазначив раніш, маштаб самої праці був

невеликий, провадилась вона під постійним доглядом і в постійними перешкодами з боку адміністрації, - нас цей маштаб праці не задовольняв, і ми прагнули всяко його поширити і поглибити, але тепер, оглядаючись назад через двацять літ, треба все ж признати, що робота робилась не мала, а коли приняти на увагу наслідки її, то, безумовно, за всією тою працею в історії нашого національного руху на Україні треба признати надзвичайне значіння...

Вся ця велика і ріжноманітна праця для свого виконання безумовно потребувала робітників, ріжної освіти - од вижчої до нижчої, ріжних професій, спеціяльностей, нахилів і уподобань. І - справді - за десять літ фактичного існування "першої" і "другої" Подільскої "Просвіти", а, зокрема, за сім літ існування другої "Просвіти", через Товариство перейшла ціла низка людей, що безкорисно віддавали "Просвіті" свою працю, свої знання, свої здібности і свій ентузіазм, залишаючи, кожний по своїй силі і змозі, слід у житті Товариства, а через нього й у житті цілого Поділля...

..."Не много лиц мне память сохранила,
А многіе погибли безвозвратно...

Але всеж головніші керовники і працівники Подільскої "Просвіти та їх діяльність ще живо встають перед очима. Багато з них одійшло уже у "ліпший світ" але багато ще живуть і працюють,...

Як читач памятає, низку діячів "Просвіти" я згадав, коли писав про першу "Просвіту": Багато із вазначених там осіб працювали й у "першій" і у "другій" "Просвіті", таким чином, тепер я лише додам про тих людей, що виявили свою діяльність у „другій"

"Просвіті".

На жаль, я не маю під руками протоколів другої "Просвіти", а тому не можу перерахувати, хто за час існування сеї "Просвіти" був у правлінню Товариства, а, значить, ex officio, мав виявляти найбільшу діяльність. Та, зрештою, сього я й не потребую, бо, як відомо, кожна справа тримається не на тих, хто ex officio мусів би її робити, а лише на тих, хто всього себе вкладає у справу і являється її душею.

Памятаю, під час революції 1917 року, за панування в Росії тимчасового Уряду, всіми було признано, що душею, нервом революції є Керенський. Як би не оцінювати його діяльности, треба признати, що в той час все було зосереджене у Керенському-він був у всіх на очах, він виявляв maximum енергії, ініціятиви, напруження. Він з блискавичною швидкістю з'являвся в самих протилежних ґеґрафичних точках Російської Імперії, він був міністр, президент, главковерх....

Таким нервом, душею української визвольної боротьби був у нас Симон Петлюра.

Таким нервом большевицької революції був у Росії Троцький.

Сі люде, що ніткані із патосу, із нервів, із непереможного стремління, можливо, часто роблять помилки, часом гинуть через них, але для певного періоду вони являються вождями, вони творять здвиги, вони є рушіями цілої справи, ~~яку двигають~~. І коли вони зникають, то утворюється пустка, - їх заступити не можна, треба лише чекати нового випадку, що принесе в собою відповідну людину.

І ось, оглядаючись назад, до часів існування "другої" Подільської "Просвіти" і використовуючи нашу анальогію, правда, для значно менших справ і для значно меншого маштабу, я мушу сказати, що таким "нервом" "другої" Подільскої "Просвіти", і не тільки -"Просвіти", а цілого українського життя на Поділлю був у той період видатний український патріот-подолянин Василь Андрієвич Сочинський.

Признаюся, я не дуже здивуюсь, коли багато наших людей, прочитавши це прізвище, здвигнуть плечима, на знак, що сеї людини не знають і про неї не чули. Дійсно, В.А.Сочинський за час української влади міністерських посад не займав, послом не був, тому, очевидно, й не може тішитись належною популярністю. Більше того, маючи певну можливість і всі данні займати дуже видатні становища на державній і українській службі, Сочинський не робив для того ніяких старань: ґрандіозне видовище повстання української нації і держави давало йому таку насолоду, що він, здавалось, старався лише про те, аби ніхто йому не заважав бути вільним і щасливим глядачем. Таких людей під час нашої революції я зустрічав кількох - і всі вони належали до числа старих заслужених українських патріотів, які в першу чергу мали б моральне право і фактичну можливість дістати найвизначніші становища і які, навпаки, залишились на своїх старих скромних ролях, і то навіть більше глядачами, ніж активними учасниками важливих і ґрандіозних подій. Такі люде були: Е.Х.Чикаленко, Л.М.Жебуньов, К.Т.Солуха, Такий був і В.А.Сочинського. Можна навіть сказати, що з боку цих подібних людей

така позиція в час гарячої роботи була до певної міри егоістичною, але, очевидно, причиною такої поведінки була відповідь-на вдача. Сочинський, звичайно, не був байдужим глядачем, він горів справою, але разом з тим він не хотів пхатись до неї так, щоб дерева заступали йому цілий ~~лист~~ ліс. Він не хотів бути українським міністром, - йому більше подобалось піти в ролі ~~ходи~~ прохача до свого, українського, міністерства. Розумієте, - розповідав він мені якось про свою авдієнцію у Міністра освіти І.І. Огієнка - я підхожу до дверей кабінету, а там як такий здоровенний урядовець для доручень: "вам, каже, до Пана Міністра? Так без докладу не можна!" Мені - знаєте - аж трохи страшно стало. І разом з тим - так приємно! Подумайте собі - і у нас, як у людей. Свої міністри, урядовці, кабінети!...

В.А. Сочинський ще живий, і ще не старий і, треба сподіватись, ще не сказав свого ~~слова~~ останнього слова. Але те, що він зробив для української справи на Поділлю, а тим самим й для нашої загальної справи - безумовно виділяє сю постать.

Василь Сочинський - син селянина. Народився в с. Кужелівці, Ушицького повіту на Поділлю і переходив типовий шлях селянської дитини, яку незаможні батьки стараються "вивести в люде". Отже, спочатку - Кужелівська народня школа, далі - "Ново-Ушицкое Городское Училище", далі "Миньковецкое Волостное Правленіе" і, нарешті, "Каменец-Подольское Отдѣленіе Крестьянскаго Поземельного Банка". В двацять літ В.А. Сочинський - урядовець свого банку

на 30 карбованців,-кар'єра для селянського хлопця з освітою городської школи,-блискуча.Наперед і спокійне чиновницьке життя,- "государственная служба" з "повышеніями" і з скромним,але вистарчаючим утриманням...Для багатьох колег Сочинського се був ідеальний життьовий шлях,з якого вони ні за яку ціну не звертали,але се не була дорога для Сочинського.Він попадає до міста і тут,в сприятливих умовах, широко розгортається його надзвичайно чайно обдарована натура.Сочинський-високоздібна людина,в парі з цим йде його виключна цікавість,бажання пізнати життя у всіх його проявах.І Сочинський швидко поповнює свою освіту і свої знання вичерпуючою кількістю прочитаних книжок. В сім процесі він натрапляє на українське питання:але тут до розуму прилучається почуття,стихія-і дальніший 2 1 шлях життьовий Сочинського вирішається:Сочинський стає свідомим,переконаним, але мало того-ентузіастичним,захопленим лицарем української ідеї...Я колись згадував про людей з "українською бацилою"- типовим представником сього роду безумовно є В.А.Сочинський. Українська справа була його-idee fixe,його"хворобою"-про неї він думав,коли ще вставав рано,вона йому заважала працювати в канцелярії,цій справі він з насолодою віддавався в кожну вільну годину,з нею засипляв.Але це не була одна докучливо-барабанна "щирість" чи нудне ниття з приводу "бідної неньки України",-ні,Сочинський-здібний,начитаний,у нього надзвичайна спостережливість,ясний розум і його міркування про українську справу цікаві,оригінальні,свіжі.У нього завжди нові ідеї,~~нові~~

~~ідеї~~,нові пляни,нові фантазії.Сочинський-завжди цікавий,він цікавіший,ніж десяток універсантів до купи,...але...він не вірить в себе:що може знати він,людина без освіти і чи личить йому сунутись десь "між панів" і високо ~~не~~вчених.Зрештою,він таки "сунеться",бо цікавість до справи бере своє,він говорить щось далеко розумніше од вищковчених,але,..."звичайно",хіба то він має робити ту роботу,вести перед-Боже борони!на то є „достойніші," розумніші люде.І оця хиба в час будування української держави усуває Сочинського од усіх важливих широко національних справ. Коло цих справ безпомічно ~~товпляться~~ тупцяють пігмеї,нездари,Сочинський невимовно хвилюється,~~бо ж справою~~,але ближче не підходить-для того є другі,здатніші.На еміграції зашивається у глуху провінцію,з дня на день перебива~~ється~~ ється коло не своєї роботи.

Правда,се діється зараз,коли всі ми-далеко од широких національно-державних справ і робимо щось не те,що мусіли б робити. Але ж двацять літ тому!...Чи треба ж говорити,що,потрапивши на конкретну українську справу,Сочинський віддається їй цілою своєю істотою.Цею конкретною справою-була Подільська "Просвіта". Правда,й тут було те саме,що й пізніше у відношенню до державних справ.-"Хіба він може" бути секретарем Товариства "Просвіта", та ж він нічого не „розуміє"-„люде добрі,-що ви собі думаєте!"- аж поки ~~без~~ інші без нього вирішать,що,звичайно,може і мусить. З того часу-приблизно з початку 1908 року і до кінця "другої" " Просвіти"-В.А.Сочинський-секретар Товариства,член правління, рядовий член-але завжди і постійно душа і нерв Подільської

"Просвіти", а з нею й цілого Подільского українського життя. Сочинський-довголітній секретар "Просвіти" і, треба правду сказати,-на перший погляд перпоганий секретар. А, ну, подивіться у нього по шуфлядах, по шафах,-так там всі папери догори ногами, ніби після погрому...

-А ну, найдіть ~~вижу~~ переписку! Нічого подібного: вся вона у нього по кишенях-з правого боку, з лівого боку, в піджаку новім, в піджаку старім, в пальті, на обіденному столі, тільки не там, де мусить бути. Здавалось би-розпачливий стан! Але у секретаря Подільскої "Просвіти"-кольосальна память-і тому, при великім безпорядку, у нього все в ідеальному порядку. Він все прекрасно памятає-не треба йому ні реєстратури, ні вступаючих, ні виходящих. Щеб пак, він, що знає всіх свідомих українців по цілій Україні, а тим більше на Поділлю, він, що хапається за кожну українську справу, за кожний лист в українській справі-щось би забув, чи опустив! Це есть абсолютно виключена річ. Друге діло, що він сам дуже не любить писати і таки допроситься, що більшого листа йому складе Никифір Яковлевич /Григориїв/, а менші понаписують по наказу-Іван та Михалко /Іван Андрієвич і Михайло Андрієвич Сочинські-молодші брати В.А./. Але від часу до часу і на Сочинського нападає хвиля-він сідає до столу і тоді у всі кутки Поділля летять листи, листівки, статути, книжки. Це все пише Сочинський в власної ініціативи. Але куди він пише? До кого звертається? Отже тут доводиться сказати, що у цього чоловіка була кольосальна інтуіція. Надзвичайне захоплення українською спра-

вого зробило те, що

~~виробився~~ ~~вок~~у Сочинського в цім відношенню виробився якийсь особливо загострений нюх. Він відчував українця чи українську справу "заочно" і на сотні кільметрів. Досить було для Сочинського якихось невиразних чуток, що, напр., у такого-то учителя бачили на столі "Байки" Глібова або там а там відбувалися українські ~~об~~ вистави, як Сочинський зараз собі щось зміркує, "кине гачок" і, дійсно, "виловить" десь із нетрів глибокої провінції стихійного українця, якому, власне, тільки й бракувало маленького ~~товчка~~ дотику зовні, щоби стати свідомим національно. І ось такої роботи В.А.Сочинський, як секретарь Товариства, зробив дуже багато: я навіть думав собі часом, що коли б хтось учинив на Поділлю якийсь ґрандіозний трус, то витрусив би як раз масу листівок Сочинського, розкиданих по самих ріжних закутках ґубернії. Правда, за ці листвіки ні Сочинському, ні тим, до кого він писав, нічого не булоб, бо Сочинський ніколи не писав чогось "протизаконого". І не тому, що боявся "підвести" себе чи "Просвіту" чи адресатів, а виключно по тій причині, що, по своїм переконанням і по своєм цілому складу, він був передовсім націоналіст і культурник. Націоналіст-, в розумінню гарячого призиву українських мас, що спали міцним сном, до національного пробудження, культурник, -як діяч, котрий ясно бачив, що тільки через школу, книжку, позашкільну освіту, кооперацію-взагалі через культуру-народ нащ дійде до повної національної свідомости. Перейшовши ж сю стадію, він, натурально, вирішить і всі свої справи соціяльні і політичні. Тому, Сочинський, стоячи за радикальне розв~~ин~~вязання соці-

яльних питань, зокрема аґрарного, був разом з тим великим ворогом демаґоґії і фрази. Йому, як людині чутливій й розумній, були орґанично противні ті ріжні, найчастіше пустопорожні, добродії, що за для ради демаґоґії, "роздирали пащеку" і кричали про "ґалодниє маси". За те ~~ж~~ ~~хіи~~ все, що торкалося инших засобів пробудження в народі національної свідомости, викликало у Сочинського великий інтерес і пильну увагу. Натяк на можливість впровадження української мови до школи, нагода для пропаґанди серед учительства на літніх курсах, український дух в Подільскій кооперації, можливість українського видавництва - на все це він гостро реаґував, часто перший вбачаючи та вказуючи на ті чи инші можливости. Через те Сочинського "всюди було повно", він завжди був на "передових позиціях", він перший звертав увагу на якусь роботу, він перший підіймав трівогу, коли українській справі - загальній чи нашій, просвітянській, - загрожувала якась небезпека. Правда, робити саму роботу, захищати ті чи инші позиції мусить, по думці Сочинського, Х чи У, бо він щиро уважає що, сам він звичайно, "до того не здатний": Але перший заколотить справу, "наробить ґвалту", "підніме на ноги", розуміється, ніхто инший, як Сочинський. Тому всі, хто мав хоч якесь відношення до української справи на Поділлю, неодмінно знали Сочинського і, навпаки, Сочинський знав усіх ~~ур~~ українців, і не тільки сучасних, а й можливих майбутніх. Він був однаково відомий і свій чоловік у всіх колах - і в учительских, і в коперативних і серед урядовців, і поміж середошкільскою молоддю, всюди вносячи з собою щось живе і цікаве...

Та й трудно було не знати Сочинського кожному, хто хоч на один день ~~спинився~~ стикався з Подільскою "Просвітою", бо хоч Сочинський й уважав, що ту чи иншу роботу мусить робити хтось "розумніший" чи "більш відомий", але, фактично, всеж майже у кожній роботі він брав найбільшу і найгарячішу участь. Оскільки ж ~~саме~~ діяльність "Просвіти" була ріжностороння і ріжноманітна, то такою ж була і робота Сочинського, - хіби лишень з тим додатком, що він же був і головним ініціатором чуть не усіх справ.

Отже, Сочинський майже увесь час ніс на собі секретарські обовязки. Але одночасно він не рідко виступав і у ролі бібліотекаря та продавця книжок. Одначе, коли на сьому тижні є якась просвітська вистава, чи гулянка, чи вечірка, то, звичайно, Сочинський - і передовсім він - має тисячу обовязків: він мусить замовити театральну залю чи бульвар для гуляння, він має здати в друк афіші і прокоректувати їх, Сочинський запросить контрбаса для квартету, Василь Андрієвич поїде перепрошувати Х, що надула губки і не хоче співати, - горенько моє! - а ще ж треба перебалакати з брандмейсторм, щоби поляли водою бульвар та проштемплювати в поліції квитки для благодійного збору! І бували дні, коли Сочинський вихрем літає по Камянцю з раня й до вечора і тільки дивуєшся, бувало, як йому терплять оці прогулки в "Крестьянскому Банку" і не проженуть зі служби...

Одначе, помилкою було б думати, що Сочинського інтересують лише біжучі техничні справи Подільскої "Просвіти" й тільки їм він присвячує свій час. Далеко не так: поруч з дрібною роботою для

"Просвіти", він не спускає з очей цілої української справи взагалі,-його цікавить політика, українська література, наука, видавничий рух, мистецтво,-він мусить бути в курсі всього, він все жадібно хапає, на все реаґує. А чи бачили оповідання в сьогодняшній "Раді"-зявився якийсь новий письменник, а чи знаєте, що буде виходити нова українська ґазета, а, правда, цікава полеміка між Х та У і т.д. і т.д.

В.А.Сочинський-один з найбільших моїх приятелів. Українська справа-та спільна справа, що тісно звязує нас, і ось минає уже двацять літ, а я ще й досі не можу забути тих прекрасних хвиль-гарячих розмов, міркувань, плянувань, що всі присвячувались цій справі. З нас сміялися, це можне й було кумедно, але це бувало так: В.А.Сочинський майже що вечора приходив до нас, у хату моїх батьків, у гості; коло 10-11 він йшов до дому, але ми ще мали про що поговорити і я йшов "трошки" його відпровадити. Одначе це "трошки" непомітно кінчалось як раз коло помешкання В.А., а розмова далеко не кінчалась. Тоді В.А. "трошки" проводив мене, при чім через пів години ми здивовано констатували, що він знову прийшов до нас у гості. А розмова не кінчалась, тільки розгаралась...і, звичайно, я знов йшов, щоби відпровадити його "до ріжка". У Камянці ж тихо-тихо...уже далеко за північ... Над Камянецькими фортецями й мінаретами пливе місяць, купаючись у білих хмарках, а клени й акації стоять задумливо і не шиширкнуть...Розуміється, ми минаємо всі "роги", минаємо їх десятий раз,...а українське життя, бідне тодішнє українське життя, дає нам привід до нескінчених спостережень, висновків, прогнозів,

плянувань.І чого тільки тоді не було переговорено,в ті прекрасні камянецькі ночі,коли ми,по виразу моєї матері,без кінця "проважалися"!...

В 1917і18 році,коли прийшла революція і коли настала можливість широкої культурно-національної роботи на Україні, а на Поділлю довелося стати до сеї роботи нам з В.А.,-мені в якости голови Губерніяльної Народньої Управи,а В.А. в якости завідуючого видавничим відділом тієї ж Управи,не раз прийшлося мені чути компліменти з приводу широкої праці нашого видавничого відділу і з приводу видатних здібностей нашого завідуючого.Признаюся,я не без приємности слухав сі похвали,бо при цім незмінно мені згадувались ясні Камянецькі ночі і наші з В.А. "провожання":між нашою роботою у 1917-18 році і нашими розмовами у 1908 році був безпосередній і прямий звязок... Взагалі ж, говорячи про В.А.Сочинського,як про українського діяча,не можна оминути одної характерної риси,що особливо виділялась у нього серед инших,а саме-це замилування до української книжки.Воно,правда,й зрозуміло:кожна нова українська книжка в ті старі,дореволюційні,часи була,властиво, єдиною ознакою, єдиним проявом українського життя.Тому тоді,власне,всі українці просто з побожністю зустрічали вихід у світ кожної нової книжки і,з другого боку, кожний активний український громадянин чи гурток таких громадян неодмінно плянували якесь видавництво-чи то белетристики української,чи наукових книжок чи популярних.Що ж до Сочинського,то справа видавання укра-

їнських книжок була завжди для нього найлюбішою справою. Позаяк же для цього потрібні гроші, а їх у Сочинського не було, то він потішав себе хоч розмовами-фантазіями про те, які твори і як би він їх видав, коли б мав гроші. Одначе, з часом, з розмов-фантазій це що почало формуватись реальне. Сочинський таки "нашкрябав" трохи грошей, притягнув паї ще у кількох Кам'янецьких українців і в 1908 році з радістю сповісти в мене у Дорпаті, де я вичвся, що ми таки будемо мати на Поділлю видавництво, тільки ось, як його назвати. Я спроектував назву "Дністер"-нашої Подільської річки, - Сочинський її апробував і з 1908 року у Кам'янці на Поділлю почало функціонувати українське видавництво-

наша з Сочинським мрія і улюблена його дитина. Першим номером сього видавництва вийшли твори нашого Подільського поета Степана Руданського. Наклад мав успіх, бо Руданського українські читачі любили і за ним питали, а наклад видавництва "Вік" до того часу розійшовся. За Руданським пішли книжечки по кооперації, зокрема, в під пера подільского кооператора І.А.Волошиновського стилем якого ми захоплювались, а далі й скілька инших. Видавництво функціонувало до війни, з початком якої мусіло припинитись. Грошей у "Дністрі", як я зазначив, було мало, тому й особливо широкої акції розвинути не можна було, але треба було бачити В.А.Сочинського при цій роботі: він смакував її, - вже самий процес роботи давав йому надзвичайне задоволення; а скільки то можна поговорити з приводу видавництва, які пляни можна будувати і то ж не фантастичні а реальні, бо й видавництво мусить

давати щось найкраще. А скільки замороки з приводу техничної сторони діла! Одначе, це тільки так говорилося: "заморока". В данному разі В.А. абсолютно не можна було вірити: це для нього була не "заморока" а "веселыя хлопоты". Подумайте, - треба знайти добру друкарню, треба виписати до її шрифтів літери "ї" та "є"... А далі?.. який взяти папер: чи глазірований чи простий? Тепер формат: чи вісімка чи шіснацятка. І як його все скомбінувати, щоб було гарно і практично та дешево. І В.А. немилосерно тягав мене із собою по Кам'янецьких друкарнях-трущобах, щоби усе це з'ясувати. Але признаюся: і я також мав пристрасть, "род недуга", до сеї справи й тому даремно нарікаю на В.А. Боже, в яких друкарнях ми не бували: і у Вайнбаума, і в Ландвіґера, і в Дунаєвецького і в Троїцькім Брацтві. І як ми всім їм, бувало, накрутимо голову, поки на чімсь спинимось... Але ж за те В.А. став прекрасним фаховцем у видавничій справі: він у подробицях вивчив усю технику друкарень і видавництв, а вичерпуюче знайомство з усіма галузями української літератури і потребами українського життя та ринку давали йому широкий погляд на цілу справу. Усе ж завершувала надзвичайна любов, просто пристрасть до української книжки. В.А. Сочинський був видавцем - "милостю Божою", тільки не було нагоди приложити йому до цієї справи своїх рук у великому маштабі. І ось в 1917-18 роках ця нагода трапилась: Подільське Ґуберніяльне Земство стало інституцією національною українською і широко розгорнуло культурно-освітню акцію, взявши на себе, між иншим, українізацію в ґубернії

усього початкового, і середнього вищепочаткового шкільництва. Ся акція означала те, що по всіх школах губернії треба було дати дітям сотні тисяч книжок-підручників, не рахуючи книжок для учительства, для читання й тому подібне. Центром видавничого руху був, звичайно, Київ, - там ліхорадково працювало кілька видавництв, але ж українізація шкіл йшла по цілій Україні, запотребования було колосальне і ось перед окремими самоурядуваннями стала справа самостійного виготовлення підручників й книжок для своїх потреб. Ся ж справа стала й перед Подільским Земством і я, будучи Головою Управи, приступив до орґанізації при Управі спеціяльного видавничого відділу. Для відділу передбачалась дуже велика робота, яка потребувала досвіченого керовника. І ось в цей момент я не міг не згадати В.А., який перебував тоді на Чорноморщині, де уже з пару літ лікував свою хоробу нирок, і встиг, своїм звичаєм, по вуха увійти в місцеве українське громадське життя. Одначе, ми списались і літом 1918 року В.А. приїхав у Камянець, як завідуючий видавничим відділом Подільскої Ґуберніяльної Народньої Управи. Працював на своїй посаді В.А. Сочинський всього приблизно півтора року, до приходу в Камянець на прикінці 1919 року поляків, одначе, треба признати що за цей час, під його керовництвом, наш видавничий відділ виконав величезну роботу. Треба приняти на увагу при цім, що роки 1918, а особливо 1919, коли лінія військових подій підходила до самого Камянця, далеко не можна було вважати сприятливим для нормальної культурної роботи, а, зокрема, для видавничої, одначе, для Со-

чинського так ніби не існувало ніяких перешкод і праця у нього просто кипіла. Здавалось, він хоче здійснити всі свої мрії, які плекав в сфері видавничій на протязі довгих літ і до видавничої роботи Сочинський допався, як страшно зголоднілий чоловік до їжі. Наслідки цієї праці незабаром показалися: Губерніяльна Управа зааренцувала друкарню бувшого Свято-Троїцького Братства, де працювало 60 робітників і при тому чотирі машини, а далі до до Губерніяльного Земства од бувшого Губерніяльного Правління перейшла величезна стара друкарня, зі 120 робітниками, й 6 чи 8 машинами і цілим майном. Все це робилося, звичайно, за посередництвом В.А. Спочатку здавалось навіть страшно брати на себе такий великий апарат і таку відповідальність, одначе Сочинський потрапив з цим справитись і для нашого Видавничого Відділу почало працювати 180 чоловік. Це заносить ло просто казкою! Подумайте лише: ще рік назад, під час війни, українці не сміли видати ні одної книжечки і-раптом-для української культури, для української книжки працює в одному місті щоденно 180 людей. Отже, помимо всього иншого, треба було знайти для цих 360 рук роботу, і то не випадкову, а дійсно потрібну, треба було за нею прослідкувати в процесі її переведення, а до того всього брати на увагу, щоби собівартість книжки не перевищувала а, навпаки, була нижчою од приватної продукції. Для першої цілі, щоби надати видавничій роботі плановости, себ то, щоби зясувати, які книжки в першу чергу треба видавати, засновуються ю при видавничому відділі спеціяльні комісії із завідуючих відділами Губерніяльного Земства і із педагогів. Далі-ціла низка осіб дістає замовлення на написання підручників та инших книжок, а щоб до друку да попали

лише твори варті того, засновуються при тому ж видавничому відділі редакційні колеґії, що дають свою оцінку книжкам, ~~які мають йти до друку~~. Як раз на цю пору, коли розгортається робота видавничого відділу, припадає відкриття у Камянці Подільському Українського Державного Університету і Ґуберніяльна Управа використовує для видавничої праці цілу низку професорів нового університету-то як членів видавничих комісій, то як редакторів, то як авторів. При видавничому відділі співпрацюють проф. Л. Т. Білецький, проф. Синявський, доц. Плевако, проф. ~~Чернович~~ Біднов, доц. Драй-Хмара і т.п.

В березні-квітні 1919 року, коли політичні події /війна з большевиками/ обертаються для Директорії нещасливо і Камянець стає місцем евакуації для державних установ і української інтеліґенції, круг співробітників видавничого відділу ще поширюється, до проф. Михайла Грушевського включно, котрий пише для Земства українську історію по проґраму вищих початкових шкіл і бере в загальній роботі відділу ближчу участь. Взагалі ж повинен сказати, що в той час ~~коли~~ видавничий відділ стає дуже популярною інституцією серед української інтеліґенції Камянецької і приїзжої, Київської. Сьому сприяє передовсім вдача нашого завідуючого: Сочинський-сам страх не любить писати /„де він годен!"/, але у нього просто пристрасть, щоби кожний щось писав, готовив до друку. І ось, знаючи здавна всю видатнішу українську інтеліґенцію, а з багатьома будучи знайомий особисто, Сочинський знаходить час майже з кожним побачитись, поговорити- і одному за-

мовити підручник,другому якусь хрестоматію,в третім накреслити пляи якоїсь иншої праці,-словом,здавалось,як би у нього була можливість,він би всіх заставив працювати коло видання книжок. І справді,у видавничому відділі "за Сочинського" було,по вислову людей,що спостерігали роботу відділу,як у великому мливі: тріщали машинки,цокали рахівниці,безперестанно тріщав телефон,а в кабінеті завідуючого безперервний людський потік:то приходили педагоги,письменники,земські служачі,університетські професори,коректори,поети і дуже часто між ними-від початку 1919 року-сива борода "діда" М.Грушевського.Він теж,грішним ділом, звик до такої роботи і,сидячи у Камянці,одірваний од своєї Київської обстановки,приходив сюди і по справах і трохи розважитись.Треба правду сказати,такий широкий розмах роботи швидко дав свої наслідки:книжка виходила за книжкою,як висловлювався Сочинський,просто "лопатами гребли" і земські підводи та автомобіль не встигали їх вивозити з друкарень.Сочинський царював:він кожного дня разів два звонив мені у кабінет по телефону,щоби про щось порадитись чи на щось дістати згоду,але скоро я зауважив,що на 50% тут діло було не в тому:йому просто було приємно хоч двома словами-бо нема часу!-перекинутись зі мною про ту справу-велику,дійсну,реальну!-,якій ми-малій,мізерній,фантастичній!-колись уділяли довгі години вільного-превільного часу!

Трохи згодом,після Земства,і під час панування у Камянці поляківу 1919-1920 р.р., В.А. Сочинський,разом з Н.Я.Григоріївим,

С.Т.Ринцiком та iншими відновили колишнє приватне Подільське видавниче товариство "Дністер", при чім Сочинського було обрано директором Товариства. Треба сказати, що на цей раз В.А. виявив себе не тільки, як блискучий орґанізатор-видавець, але й як надзвичайно здібний керовник комерційного підприємства й фінансіст. Тут уже завдання його було далеко складніше, ніж у Земстві: що тижня треба було платити робітникам і що тижня треба було мати гроші. На жаль, видавництво "Дністер", маючи перед собою гарні перспективи, функціонувало недовго-десь біля року: в половині ж 1920 року Кам'янець заняли большевики і воно мусіло припинити своє існування. Але й за цей час видавництво усе ж зробило дуже й дуже велику роботу: воно видало поверх тридцяти назв ріжних книжок, головним чином підручників і то в умовах ізоляції Кам'янця од цілого світу, з величезними труднощами добували папер, друкарські фарби і т.п. В цей період виконав велику роботу тов. Видав С.М. Риндик, як редактор видавництва. потрібне З евакуацією перед большевиками, всі видання "Дністра", звичайно, залишились у Кам'янці. Так само, розуміється, залишилось багато видань Ґуберніяльного Земства, а, крім того, вісім ваґонів книжок, закуплених Земством у видавництва "Дніпросоюзу" у Відні і з великими труднощами доставлених силами Ґуберніяльного Земства у Кам'янець, коли він був під владою поляків.

В роках 1921-22 мені довелося читати, що большевики у своїх ґазетах гордо заявляли, як то вони "снабділі" українськими книжками, розуміється, на всі 100 %, -школи Херсонської, Одеської та ще якихось ґуберній-все це, одначе, везлося готове в Кам'ян-

ця-то були запаси Губерніяльного Земства і видання "Дністра"!

Опинившись на вигнанню, В.А.Сочинський й ~~тут~~ тут, сидячий без всяких засобів, потрапив розпочати українське видавництво, випустивши у ~~світ~~ Львові кілька книжок-підручників, під фірмою видавництва "Поділля". Як ~~усе~~ це не дивно, зазначене українське видавництво було підприємством польським: В.А. зумів переконати кількох знайомих йому поляків-біженців із Поділля, людей з де якими українськими симатіями, що свій капітал вони найліпше "пристроять", коли вкладуть в українське видавництво. Поляки виявилися такими наївними, що повірили в це, - як вірив у те й сам Сочинський, - поки не переконався, що в Галичині та на Волині взагалі мало хто потребує книжок, особливо в ті часи, коли це робилось, у 1920-21 році; - тоді на Волині майже ніякого шкільництва не існувало...

Але...вертаймо "до дому"...

Отже, як я зазначив, одним із найближчих діячів Подільскої "Просвіти", "душею" її був В.А.Сочинський. На протязі всього існування ~~др~~ другої "Просвіти" Сочинський був вірним її лицарем і в історії українського руху на Поділлю В.А. Сочинському належиться беззаперечне і дуже почесне місце...

Одначе, звичайно, життя такої орґанізації, як Подільска "Просвіта", потребувало праці не одної людини, хоч би й такої одарованої і ентузіастичної, як В.А.Сочинський. Треба сказати навіть більше: праця таких "безпокойних" людей, як Сочинський, що всюди

"мішаються", розпочинають на рав двацять справ, розкидаються, неодмінно потребує ще праці инших людей, котрі, власне, менше хвилюються, спокійніше працюють і часто ~~і часто~~ як раз своєчасно доводять до пуття ті справи, серед яких, остаточно заплутуються та витираючи піт з чола, безпомічно сидить "ініціатор". Таким, власне, спасенним "доповненням" Сочинського у Подільській "Просвіті" був відомий тепер широкому нашому громадянству український ~~громадський~~ діяч Никифор Яковлевич Григоріїв...

Н.Я.Григоріїв-зараз видатна й активна фігура в українському громадському житті. Він-член бувшого Громадського Комітету, того Комітету, який перевів величезну національну працю по орґанізації української еміґрації у Чехословаччині,-працю, яка тішиться безумовним признанням з боку кожного незасліпленого українця, але яка, одночасно, створила Комітету й діячам його дуже багато ворогів, що не годились з методами його праці.

Н.Я.Григоріїв-видатний член, ліцер, партії українських соціялістів-революціонерів, партії, що відограла у свій час керуючу ролю в політичному житті на Україні і мала дуже багато прихильників, але й досить багато ворогів.

Н.Я:Григоріїв-діяч Українського Соціольоґічного Інституту, Українського Робітничого Університету, Українського Комітету, себ то, знов таки, один із орґанізаторів й працівників низки інституцій і орґанізацій, існування й розвиток яких, здавалось

би, треба лише вітати і які, одначе, мають завзятих і переконаних ворогів, теж українських діячів і патріотів. Нарешті, Н.Я. Григоріїв-видатний член ґрупи українських соціялістів-революціонерів, (т.зв. "Шаповалівців") яка розпочала переговори великого політичного значіння з представниками росіян, ті переговори, які одним видаються безумовним нашим політичним успіхом, а другим-зрадою ідеї самостійности України...

Отже, зрозуміло, в якому тяжкому положенню я опинився би, коли б мав необережність взяти для своїх споминів "всього" Григоріїва. Та се просто й неможливо, бо сьогоднішній Григоріїв увесь в русі, в огні праці, з ним можна полемізувати в ґазетах, сперечатись на зібраннях, але про нього, про цей період його діяльности, ще рано "згадувати". Вона, ця діяльність, теж, звичайно, мусить знайти свою оцінку, але значно пізніше. Натомість, праця Григоріїва в Подільскій "Просвіті", що починалась 20 літ назад, уже цілком підлягає ~~ісо~~ історії та спомінам. Отже "цього" Н.Я. Григоріїва, діяча періоду 1908-1917 років, я й маю передовсім і головним чином на увазі. І се тим більше, що, навіть розглядаючи "цілого" Григоріїва, довелось би поділити його діяльність на два різко відмежованих періоди: Н.Я. Григоріїв культурний і громадський діяч ґубернїяльного маштабу до революції 1917 року і він же політичний і державний діяч після революції 1917 р. Н.Я. Григоріїв-по своїому походженню не Подолянин, а з Київської ґубенрії, на Поділлю ж він у перше зявився приблизно в 1908 році, приїхавши у Камянець, як новопризначений учитель місцевого "городско-

го училища".Це був молодий чоловік, літ 25,але на вигляд по-

важний,а по вдачі-лагідний і спокійний.Приїхав він у Кам'янець людиною цілком свідомою національно і зараз же завяза в стосунки з "Просвітою" і просвітянами.З цього моменту і до останнього дня перебування в Кам'янці,Н.Я.Григориїв стає неодмінним членом Подільської "Просвіти".Але мало того,-він всю свою діяльність тісно звязує з життям Подільської "Просвіти" й українським рухом на Поділлю,до того тісно,що й сам себе уважає подолянином й ми всі уважаємо його за такого.І,справді,в особі Григориїва Подільська "Просвіта" й Поділля придбали діяча,який безумовно залишив значний слід в історії українського руху в цім краї.Що ж торкається спеціяльно життя "другої" Подільської "Просвіти",то,оглядаючись назад,я бачу, власне, дві основних постаті,що несли на собі увесь тягар семилітнього повсякденного буденного існування "Просвіти".Це Василь Сочинський і Н.Я.Григориїв.Були вони люде досить ріжні,але захоплення одною ідеєю,працяколо спільної конкретної справи робили те,що ці ріжні характери не тільки не перешкаджали один другому,а,навпаки,часто один другого доповнювали.Хочиноді й досить часто -"доповнення" було досить оригінальне й "несправедливе",а саме-один говорив,а другий робив.І це не тому,що один говорив те,чого другий не знав,а перший не міг зробити того,що робив другий.Просто-все було наслідком характерів.Сочинський-людина експансивна,непосидюча,нервова:

часом з якоюсь справою він буде носитись тижнями-всім говорити, доводити, стягати людей на засідання й тому подібне, а по суті справа вимагає лише того, щоби сісти спокійненько до стола на під години-годину, й написати листа, чи кореспонденцію до газети чи якусь відозву. Отже Григоріїв-не балакає, не бігає, не турбує людей, а сяде й напише. І на цім пункті справа стояла так, що, здавалось, як би Господь Бог не послав "Просвіті" Григоріїва, то Сочинський або пропав би... або мусів би навчитись писати. Боже, як цей чоловік не любив писати! -Що? Треба піти по українській справі з Нового Плану на Рускі Фільварки, на Подзамче, за 3 5 верстов у болото, в дощ? -Сочинський до ваших послуг, особливо коли ще підчепить собі компаньона, з яким дорогою можна побалакати про українську справу. Але, ради Бога, не садіть його писати. Ви може гадаєте, що він не уміє писати? -Нічого подібного, прекрасний літературний стиль, -наслідок маси перечитаних книжок! Аде не подумайте про це спитати самого В.А. Він? Писати? -Та Бог з вами, хто це вам сказав? І це цілком щиро. А, між тим, в "Просвіті" писанини було не мало: -передовсім що два тижні вечірка, яка починається рефератом- і треба той реферат написати. Засідала Рада "Просвіти", й ухвалила написати: Губернатору пояснення в справі яко би "неблагонадійности" Товариства, до Київа привітання з приводу ювилею такого-того, до газети замітку про українську виставу... школу. І все це переважно й головним чином виконував член Правління Товариства Н.Я. Григоріїв. Виконував тихо, спокійно, -не торгувався й не казав, "що він ліпше кудись піде". І це головна і основна риса цього робітника: він уміє й любить посидіти! Це не значить, звичайно, що

Йому не хочеться теж кудись піти за компанію, але він уміє себе примусити сидіти, в і н у м і є п р а ц ю в а т и. Працювати уперто, систематично і довго. Але за це й наслідки праці перед очима. При чім я тут не маю на увазі журналістичної праці Григориїва останніх літ, праці, що створила йому так багато ворогів і напрямку та характеру якої я далеко не поділяю. Ні, я говорю про довгий ряд його праць історичних, педаґоґічних, політичних, про низку підручників, книжок, брошур, статтей в журналах та ґазетах, що написав сей чоловік. При чім написав, не як вільний учений чи письменник, розпоряджаючи цілковито собою, а як людина служби й заробітку, що могла уділити такій праці лише вільний час. На фоні сотень і тисяч наших українських ледарів, що роками "збираються" щось написати чи зробити - Григориїв безумовно відрадене явище. І ось треба сказати, що коли Подільська "Просвіта" де що зробила для української справи, то дякуючи в дуже великій мірі ось тому дорогоцінному умінню Григориїва працювати. Працювати систематично, планомірно, а, крім цього, ще й на самих ріжноманітних "фронтах"! Отже, напр., може видатись дивним і кумедним, але не дуже рідко бувало так, що Григориїв один "вивозив" на собі цілу просвітянську „вечірку". Себ то - він мусів скласти і виголосити реферата, далі - коли хтось виступає з деклямацією, то це, значить, його навчив Григориїв, котрий оце зараз сховався за ~~лаштунками і суфлірує,~~ декорацією /оскільки на це дозволяє його коплекція/ і суфлірує, ~~третя~~ точка квартет - і Григориїв грає на скрипці, чертвертий пункт - хор і Григориїв дириґує - і так аж до самого кінця „вечірки",

до двох годин ночі, коли ще треба віддати сторожу Саві остаточні розпорядження і розібратись, хто у кого із публіки переміняв в кальоші. За те на другий день за усю працю Н.Я. Григоріїва-урядовця Міністерства "Народнаго Просвѣщенія"- ждала "велика нагорода", а саме- надзвичайно "приємна" розмова з директором "народних училищ" Зіновієм Моралевичем, "землячком" і ренеґатом, що будував свою карєру, головним чинном, "искорененіем украінства" серед учительства Подільскої ґубернії і робив сю роботу старанно і сумлінно! Але, треба праду сказати: оскільки один старанно і сумлінно "искоренял", остільки другий так само старанно "насаждал".

І, справді, у кождого із ближчих й видатніших діячів Подільскої "Просвіти", помимо його загальної праці в Товаристві, була ще окрема спеціяльність, відповідно до його професії, стосунків з людьми і так далі. Отже такою "окремою спеціяльністю" у Григоріїва була праця з учительством, праця, якою він також не мало прислужився для поширення української ідеї на Поділлю. Ся "спеціяльність" льоґічно випливала із професії Григоріїва: він сам був учителем, а тому йому було легче і вручніше, ніж комусь иншому, знайти спільну мову з сими людьми. Але, позаяким, Григоріїв і на своїй службі мав перед собою безпосереднє поле діяльности, а саме- при Камянецькому "Городском Училищѣ", де викладав Н.Я., було засновано педаґоґічні курси для підготовки скінчивших городську школу до учительскої діяльности на селі. На сих курсах Н.Я. читав історію й ще якісь дисципліни, при чім, нам, українцям, було відомо, що Н.Я. провадив там роботу, яка цілком не відповідала "видам и намере-

ніям" російського правительства й Моралевича: з цих педагогічних курсів здебільшого виходили переконані й завзяті молоді українці.

Але ж на цім робота серед учительства не кінчалась. Учительства на Поділлю було дуже багато, - до трьох тисяч людей. Се був елемент, привернення якого до українства "Просвіта" вважала особливо бажаним і цінним і тому учительству уділялась особлива увага. І, дійсно, сільському учительству на Поділлю належиться окрема і почесна роля в українській справі. Але про це (як і про роботу Грінченка на цім полі, — спеціяльно на иншому місці...

Тепер же знову повернемось до тих людей, працею яких держалась Подільська "Просвіта".

Отож, по мимо перечислених мною членів-діячів першої "Просвіти" належиться згадати й низку людей, що працювали головним чином у другій "Просвіті".

Серед цих діячів окреме місце належиться лікарю Олексі Федоровичу Білоусову. О. Ф. Білоусов, характерна запорозька постать якого, з вусами до долу, відома широкому українському громадянству, з'явився у Камянці приблизно в 1907-08 роках. З'явився в офіційному ранзі досить високого урядовця - ~~поміщика~~ поміщика - Подільского губерніяльного врачебного інспектора, але, на диво всім, своєю поведінкою ж і своїм зовнішнім виглядом не нагадував бюрократа. Передовсім - ця характерна зовнішність: кремезний чоловяга, переважно без бриля, голова опущена долу, довгі українські вуса і незмінна біла коротенька "тужурка". В цій тужурці Білоус з'являвся усюди, до губернатора Ейлера включно, од якого, як пере-

казували, попавши раз під сердиту руку, дістав доброго прочухана. Але це, як ми спостерігали, на Білоусова не впливало: через три-чотирі роки ми, просвітяне, з жалем проважали Олексу Федоровича на нове місце служби, здається, до Смоленська, але він все ж залишався у своїй незмінній білій "тужурці"...

Олекса Білоусов належав до категорії людей, з якими легко і приємно мати діло. Це був чоловік щирого серця і шляхетної вдачі, по яких залишається ясний спогад. Коли і під якими впливами Олекса Федорович став національно свідомим - я не знаю, так само не знаю - хто перше увів його до "Просвіти". Але сталось так, що, швидко по приїзді до Камянця, О.Ф. Білоусов увійшов у "Просвіту", був обраний в склад правління і на протязі трьох-чотирьох літ незмінно являється активним членом Товариства. О.Ф. не любив говорити і на засіданнях переважно мовчав, але за те од роботи ніколи не одмовлявся. Роботу ж Білоусову, зважаючи на його досить високе службове становище, накидали дуже неприємну: їхати до ґубернатора разом з К.Г. Солухою і слухати од начальства "paternoster" з приводу "неблагонадійности" Товариства, випросити у поліцмейстера дозвіл на улаштовання концерту чи гулянки, перебалакати з тим чи иншим впливовим чоловіком, на якім "залежало" "Просвіті" і тому подібне. І Олекса Федорович всюди йшов, все робив, не залежно од того, чи це було йому приємно чи ні. Особливо ж героїчно він супроводив завжди Голову Товариства К.Г. Солуху, коли на останнього "запрошували" до ґубернатора в справах Товариства. В таких випадках мало

хто з членів Правління мав охоту показуватися на очі начальству, де коли се було просто небезпечно, з огляду на службове становище і лише Олекса Федорович, як вірний лицар, не зраджував Товариша (К.І.Солуку) і "підбадьорував" його в часі небезпеки...

У 1919 році О.Ф.Білоусов знову з'явився у Кам'янці, здається, ~~здається~~ все у такій же білій тужурці, але вже в ролі товариша міністра здоровля Уряду Української Народньої Республики, коли Уряд з Кам'янця провадив збройну боротьбу з большевиками. В ті часи і О.Ф. і я мали занадто багато праці, так що майже не зустрічалися, знаю лише, що О.Ф. -"проробив" разом з Урядом усі евакуації, а на еміґрації лікарював на Підкарпатті. В 1929 році О.Ф.Білоус умер в Парижі.

Багато минуло з часу Кам'янецької "Просвіти": перейшли ми через бурі й страждання боротьби, маємо вже й Україну, хоч і "совіцьку", а думка все ж з приємністю вертається туди, назад, до дому, і перед очима не раз промайне така ~~знайома~~ мила картинка з давно минулого: Кам'янецький бульвар зелений та умитий, а серединою простує популярна в місті запорозька постать Олекси Білоуса....

Одначе, справедливість вимагає зазначити, що в діяльности Подільської "Просвіти" брали участь не лише мужчини-певна доля праці була переведена й жінками. І серед цих останніх-перше місце безперечно належиться відомій діячці в Кам'янці та на Поділлю Олімпіяді Михайловні Пащенко.

О.М.Пащенко-донька народнього вчителя на Поділлю, але учителя не звичайного, а старого -"народника", революціонера, ідейного

робітника. Од Нього, - треба думати - О.М. й почерпнула на ціле життя високу ідейність, відданість громадській роботі і ентузіязм. З постаттю О.М. Пащенко ми, кам'янецькі українці, уперше зацікавились приблизно у 1905-6 році, коли вона, молодою сестрою-жалібницею, повернувшись з далекої Манжурії, де точилась російсько-японська війна, виступила у Кам'янецькому театрі зі своїми спогадами про сю війну, спогадами сестри-жалібниці. Молодечий ідеалізм, бажання допомогти страждучому повели О.М. Пащенко на поля Манджурії. Там вона бачила страхіття війни, війни легковажно розпочатої, в якій гинув ні в чім неповинний народ - і ті яскраві картини тільки що пережитого О.М. передавала своїм слухачам в формі майстерно написаних спогадів, що тоді ж були надруковані в поважнім грубім російськім місячнику. Але в той час О.М. була ще „общероскою" і в українською справою не була знайома. Та тоді ще цієї справи в Кам'янці, можна сказати, і не існувало взагалі. Але з 1906 року повстає тут "Просвіта"-і, коли не помиляюсь, уже з цього часу О.М. починає цікавитись нею. Правда, у нас було таке враження, що спершу пані Пащенко зацікавилась "Просвітою", як громадською інституцією взагалі, але, далі, ми бачили, що О.М. все ближче й глибше входить в круг суто національних українських інтересів, поки цей процес не закінчився повною й глибокою національною свідомістю. Оскільки ж О.М. від природи і по вдачі своїй була передовсім громадською людиною, ж то Подільська "Просвіта" в особі О.М. придбала щиру, енергійну і активну діячку, яка не покидала "Просвіти" уже до самого кінця її існування. В "Просвіті" О.М.

виконувала ріжну орґанізаційну працю, як рядовий член, а потім як член Правління, але "коронною ролею" О.М. були виступи з рефератами на вечірках "Просвіти". У О.М. мельодійний голос, чиста дікція, і художнє чуття - і слухати її було завжди приємно - однаково, чи у великому Пушкинському /тепер Шевченківському/ Народньому Домі, чи у невеликій залі "Просвіти".

Треба зазначити, що О.М. не обмежувала своєї діяльности лише "Просвітою", - вона була учителькою одної із мійських шкіл Камянця, а один час працювала, яко служача в Мійській Управі. І тут і там О.М. вносила в працю багато запалу і чисто громадського підходу до діла. Але й по за цим О.М. мала завжди багато всякої роботи: то вона збирала пожертви для політичних вязнів, то кимсь опікувалась, то когось рятувала.

Не дивно після цього, що О.М. Пащенко знав увесь Камянець і повіт, хоч і не всі ставились до неї однаково - одні з приязню і повагою, а инші вороже-критично: все не могли погодитись з тим, що жінка може бути громадським діячем. За те революція 1917 року принесла О.М. повне признання: її й обирали в усі комітети, до мійської управи, а згодом О.М. стала господарем цілого повіту: її було обрано головою Камянецької Повітової /Земської/ Управи. При чім треба зазначити, що це не було якесь випадкове обрання з боку якогось випадкового революційного збіговиська. Це була воля новообраних земських гласних, представників Камянецького повіту і то переважно селян-докав

нашим жінкам-скептикам, що шлях громадської діяльности для них зовсім не закрито...Не треба говорити,що за час революції й української влади О.М.довелося переробити силу самої різноманітної роботи,як зайнати рівно ж і багато прикростей,особливо ж за гетьманщини і за большевиків.Одначе,не дивлячись на велику силу невідкладної і обовязкової праці, О.М.потрапила виявити в цей гарячий час ініціятиву й акцію ще в одній громадській справі,яка являється ніби вінцем її громадської роботи у Камянці й на Поділлю:се акція в справі заснування в Камянці високої української школи-Державного Українського Університету.

О.М.Пащенко перевела ідею,а потім акцію по заснуванню в Камянці університету через усі три орґанізації,що сю справу започаткували,а саме-через "Просвіту,як член "Правління,через Повітову Управу,як голова її і,нарешті,через міську Думу, як гласний Думи.Як відомо,ціла ця акція завершилась повним успіхом-повстав у Камянці Український Державний Університет.

Зараз О.М. на еміґрації...Вона притихла-видно "не її сила". Але,знаючи О.М.,ясно уявляєш собі,як,по повороті на Україні уже на другий день,ся видатна діячка поспішала б з цілою соткою невідкладних і важливих громадських справ...

Вище я старався схарактеризувати низку діячів першої й "другої Подільскої "Просвіти"-при чім спинився на тих людях,які найблизче жінок стояли до справ Товариства,систематично працювали в ньому і при чім працювали не уривками, а більш-менш постійно, на протязі усього часу існування -"Просвіти",мешкаючи в місці осідку Товариства,в Камянці Подільскому.

Це-та ґрупа людей, яка вела Товариство, працею і стара стремлінням яких Товариство існувало і виявляло свою діяльність, се та ґрупа, нарешті, на яку здебільшого упадала моральна і юридична відповідальність за Товариство і його роботу.

В решті решт, навіть кожна найбільша орґанізація держиться працею такого невеликого гуртка людей, які тою орґанізацією керують і ведуть в ній усі справи.

Але це не значить, що тільки сі люде-керовники-ведуть усю працю в орґанізації. Ні, поруч з ними працює ціла низка людей-членів, а часто й не членів, цієї орґанізації і віддані орґанізації не менш, ніж її керовники. Різниця між першими й останніми лише в тому, що, в той час, коли одні члени/керовники/ ведуть працю в орґанізації систематично, на протязі довгого часу, міцно звязуючи своє життя з діяльністю і долею орґанізації, другі працюють лише спорадично, або виконують лише окремі функції, не торкаючись роботи в цілому, або, нарешті, ніякої роботи не виконують, підтримуючи з орґанізацією лише формальний і моральний звязок.

Отже, звичайно, те ж саме мало місце і в житті Подільскої "Просвіти": поруч з членами Товариства й членами Правління - "Просвіти", які давали провід Товариству і систематично виконували усю роботу і працею яких Товариство трималося, в Подільскій "Просвіті" було дуже багато членів, що підтримували з Товариством лише формальний і моральний, або лише моральний звязок, не беручи в роботі Товариства жадної участи, а було не мало й

таких,що провадили фактичну працю в Товаристві,виконуючі найчастіше окремі функції і доручення.

Розуміється,це не означає,щотвсі такі члени Товариства були українцями "другого сорту",меншими патріотами й громадянами,-це часто було наслідком яких небудь особливих обставин:так, напр.,одні з членів Товариства нічого не могли робити для нього,бо дуже були обтяжені службою,другі жили на провінції, у селі,і там провадили національну роботу,самостійно,без звязку з "Просвітою",инші,нарешті,виконували в Товаристві лише такі функції,на які вони вважали себе здібними або для виконування яких їм вистарчало часу.

Одначе,й така спорадична праця окремих членів,в своїй сумі давала для Товариства й для цілого українського руху на Поділлю дуже багато і працю цих членів "Просвіти", як і їх самих,не можна поминути мовчанкою.

Отже серед таких членів "Просвіти" треба згадати передовсім людину,добре відому старому Камянцю,а саме-Модеста Івановича Филипського..Филипський довгий час служив учителем в міських школах у Камянці.Я ж познайомився з ним в той період,коли він займав досить відповідальну посаду-Секретаря Подільского Губерніяльного Акцизного Управління.Карера,здавалось би,досить оріґінальна і непослідовна для ~~учителя~~ педагога,одначе,причиною такого зіґзаґу були,звичайно,не моменти ідеольоґічного характеру,а лише матеріяльна необхідність:у Филипського була велика родина і він мусів покинути учительство ради більш забезпеченої посади.Не дивлячись на цю службу,М.І. Филипського все ж знали

і цінили у Кам'янці передовсім, як педагога. І, дійсно, він був видатним педагогом. Але, крім того, Филипський був взагалі високо інтеліґентною і культурною людиною, а його улюбленим заняттям була література. Все це разом ставило М.І.Филипського в шереги передової інтеліґенції міста Кам'янця і ім'я Филипського можна було завжди почути в звязку з ріжними культурними заходами, як народні читання, народній університет і т.п. А все це були заходи общерусью інтеліґенції і про Филипського, як українця, я не чув. Одначе, в заснуванням "Просвіти" у Кам'янці, серед членів Товариства з'явилось й його призвище. Як я розумію, це ще не означало, що Филипський став свідомим українцем-він таким в той час не був, - але це уже був перший крок по шляху до свідомости. Як він до неї прийшов, могли б оповісти инші просвітяне, ближчі знайомі М.Филипського, як О.М.Пащенко, Л.О.Сверницький, я ж лише зазначу, що ми могли констатувати цікавий факт повороту до українства уже цілком завершеної людини.

В загальній праці "Просвіти" М.І.Филипський участи не брав, - цьому стояли на перешкоді - брак часу у Филипського, його вік і, врешті, десь певне ще не цілком викристалізована свідомість, але М.І. дуже прислужився "Просвіті", як гарний лектор і як досконалий знавець літератури. Одну зиму, приблизно в 1909-10 р.р. - Филипський майже на всіх вечірках виступав зі своїми рефератами, зокрема присвятивши цілий цикл лекцій творчости Т.Г. Шевченка. Я памятаю, - всі ці лекції було складено дуже цікаво, Филипський виголошував їх уміло і, як я помічав, сам зохоплю-

вався своєю роботою.Цею своєю функцією "присяжного" лектора у "Просвіті" Филипський раз у раз ставав нам,ближчим робітникам "Просвіти",у великій пригоді,бо вся робота по складанню рефератів в противному разі мусіла б упадати на двох-трьох людей,що могли це робити.Пригадую,що цей брак рефератів для відчитів /і не тільки у нас,а й по инших містах/ навів нас на думку обмінюватись рефератами з Київом,Катеринославом,Одесою та иншими містами,де існували "Просвіти" і де також відбувались відчити.Цей факт навожу,як ілюстрацію того,оскільки бракувало тоді людей свідомих національно і ознайомлених з українською літературою,історією і подібне /не кажучи вже про економіку й инші галузі/,остільки,щоби вони могли виступати з відчитами. Правда,цей проект чомусь не було зреалізовано в цілому,але все ж один раз ми скористувались відчитом нашого відомого діяча Вячеслава Константиновича Прокоповича про українську школу,який він виголосив у Київському Українському Клюбі.Зрештою, може цього й не треба було б робити,як би жив М.І.Филипський. Одначе,на великий жаль, він не довго працював у "Просвіті":одного дня,пригадую в 1911 чи 1912 році,по Камянцю рознеслася страшна звістка,що Филипського вбито у лісі через необережність під час полювання.Дійсно,ця звістка виявилася сумною правдою і Модеста Івановича-цього безперечно видатного громадянина,а в останні роки й видатного й цінного українського робітника, було одпроважено цілим містом-бо він був шанований у ріжних верствах Камянця-на місце вічного спочинку.

Досі я згадував виключно тих діячів Подільської Просвіти, що мешкали увесь час у Камянці і тому могли брати й брали безпосередню близьку участь в роботі "Просвіти". Одначе, з серед членів Товариства був один, що не мешкав постійно у Камянці - він роками й місяцями перебував по за Камянцем і, одначе, його належиться однести до категорії постійних діяльних членів Подільської "Просвіти". Се був-видатний на Поділлю український революційний діяч-Леонтій Олександрович Сверницький. Л. Сверницький-мій однокласник по Приворотській духовній школі, товариш по Подільській Духовній Семинарії і приятель по громадсько-політичній роботі на Поділлю. Прізвіще його я уже називав кільканадцять разів у моїх спогадах, але постать Л.О. занадто кольоритна і видатна на Поділлю, щоби обмежитися лише цим. Передовсім самий житепис Сверницького ... Я, правда, знаю, як Л.О. завжди був незадоволений своїм "житеписом"... Але есть люде, про яких, чи, властиво, про діяльність яких не можна говорити окремо од їх особистого життепису. До таких безперечно належить і Л.О. По друге ж я не зовсі поділяю незадоволення Л.О. Його "curriculum vitae". І чи не знаходить тепер Л.О., що як би він став тим, чим хотів не раз стати, то він перестав би бути самим собою? І тепер, власне, нічого було б про нього писати?! Отже, Л.О. син мешканця села Приворотя, Ушицького повіту-мешканця, а не селянина сього села, - бо батько Л.О. звідкись прийшов у Приворотя й тут оселився. У Приворотті батько Л.О. придбав хату з садком і тут прохазяйнував майже кілька десятків літ,

виконуючи одночасно службу діловода у Приворотській духовній школі. Саме Приворотя, як я уже зазначав, було село між лісами, скалами й долинами. Кругом нетри, дичина й...привілля. Ось серед такої природи виростав і виховувався Л.О., і це, як він сам казав, вплинуло на його вдачу-буйну, неспокійну й непокірливу. Бувало-оповідав про себе Л.О., - як принесу зі школи багато двійок і дістану за це від батька, що належиться, - ех, як піду кудись в ліси йому "на влість", то нема мене три дні!...Блукаю по лісах, ночую в якихось норах, а харчуюсь у Циганському Ярі. - Але, чи знаєте ви, читачу, що таке Циганський Яр? Ну, розуміється, не знаєте! Які ж можуть бути розмови! Инша річ, як би сей Циганський Яр був десь у німців чи французів, то, звичайно, ми про нього знали б, встидались би не знати це й лікуватись їздили б, бо то ж був би світовий курорт. Ну, а у нас, в Ушицькому, чи, як часом перекривляються - Вошицькому, повіті, це звичайнісінький собі яр, де, справді, в зимі мешкають у своїх маленьких хижах цигане. Але подивились би ви на цей "звичайнісенький яр". Сеж красота! По обох боках ліс, а серединою широка долина. Долиною "вється річечка, як шкло вона блищить"..., а над річечкою похилились верби, з-за яких біліють маленькі циганські хатки. А яка розкішна ця долина липневою ніччю, заллята місячним сяйвом. Ви-бувало-не їхали нею під таку пору? - А школа: ваш віз загальмовано і він із скрипотом, серед тиші ночі, крутою стежкою сповзає у долину. Ви - молодий, безжурний, в такій же компанії, йдете опоодалік і вам хочеться співати, гукати і стоголоса луна розбігається

по всіх закутках сонно-таємної долини! Ну, але хіба ми знаємо свою Україну?!

Отже Л.О. був дитина такої природи і, десь певне, цим треба пояснити багато із його "житепису".

У всякому разі, Л.Ф. благополучно закінчив, під батьківським доглядом, духовну школу і приїхав у Кам'янець, до Подільської Семинарії. Велич Семинарії зробила на Л.О. враження, а необхідність добитись казьонного утримання, бо батькові Л.О. трудно було утримувати сина на приватній квартирі- була йому стимулом до науки. І, дійсно, дуже здібний Л.Ф. стає в ряди ліпших учнів першої кляси, дістає „казьонне" утримання і перебирається од нас, де він мешкав, у „казьонний корпус". Мету осягнуто, але... тут починається рекація. І, справді, хіба довго можна витримати "іго" латини та греки та біблейських книг "битія", "ісхода" і "левіт"? А тут же Л.О. як раз 17-18 років- "пора любви, пора мечтаній". І я бачу, що скільки разів Л.О. не йде по Поштовій вулиці, то завжди спиниться перед вітріною книжного маґазина Лахмановича. Чого йому там треба? Але швидко все стає звичайно ясним: Льонька Сверницький хоче бути "вольноопредбляющимся І-го разряда". Ось у вікні і правила „іспитаній", а на обгортці стрункий " вольноопредбляющійся" у башлику навхрест і з вінтовкою в руці. Розуміється, він може скінчити два кляси семинарії і зразу-ж "вольнопредбляющіеся І-го разряда"-без екзамену. Глупо було б і уявляти собі якусь иншу кареру! Та же через два роки він офіцер! І Льонбка що дня дивиться на вітрину, а сьогодня вже заходив і у склеп, щоби купити. Тільки грошей не

вистарчило! ~~стало~~ І-одночасно-у Льоньки-повна апатія до богословських книжок ~~наук~~ і до всіх инших семинарських наук. Відстояти ж у церкві службу Божу-це для нього ціла мука, і Льонька готовий поставити на карту свою "карєру", а із церкви таки утіче. Дуже часто це ~~ми~~ проробляли ми разом, особливо у суботу, під час вечерні, коли у церкві семинарський таємничий ~~півмрак~~ сумерк і інспектору та його помішникам не дуже кидається у вічі хто є, а кого нема. Але де ж перебути ці дві-три години, особливо в осени чи зимою? Вдома сидіти не можна, бо батьки будуть лаяти і поженуть до церкви, а по місті ходити небезпечно, бо зустрінеш якесь семинарське начальство, отже робити нічого-"охота пуще неволі!"- загортаємо ми тісно башлики на вуха і-гайда за місто! Тут свище вітер, б'є у лице сніг, але нам байдуже: перескакуючи через канави та обминаючи зоране поле, йдемо ми кудись далеко, за Кам'янець. І дороги ~~ми~~ не помічаємо і втоми не завважаємо, бо, йдучи, вирішаємо якісь високі проблеми або часом гаряче сперечаємось. Лише години через дві дорога й холод дають себе знати й ми констатуємо, що здорово хочеться їсти. Тут би й до дому, але, по розрахункам, виходить, що ~~служба~~ вечерня ще не скінчилась, десь певне допіру "хваліте" співають, і треба десь годинку ще перебути. Тоді ми йдемо на Новий План, на базар, де сидять баби-сидухи й продають сало та ковбасу. У нас у кешенях гуртом 5 копійок, апетит же у кождого на 50. Ясно, що ми купуємо на три копійки ковбаси, а на дві хліба. Але що ж це для нас-після прогулки! І тому купуємо ми все, як ~~то~~ то казали колись ~~семинаристи~~ бурсаки, "с толком и

разстановкой":се б то спочатку хліба, а потім і ковбасу. Тільки щодо ковбаси ми дуже вередливі-аби якої не хочемо: кожна сидуха, до якої підійдемо "купувати", мусить нам дати спочатку "покуштувати" ~~ковбаси~~ кавалок, що у неї за ковбаса. Звичайно і у першої, і у пятої і у десятої не подобається нам ковбаса тай годі! І тільки коли ~~купимо~~ бачимо, що хліб наш приходить вже до кінця, ми ущасливлюємо дванацяту бабу, констатуючи, що ковба у неї справді українська, краяна з часником та салом і цілком гідна того, щоб ми ~~її~~ купили у неї на 3 копійки!

Отак підвечерявши, вертаємо ми "з церкви" до дому, де нас чек тепло й гарячий чай в оточенню родини, якій ми скращимось, що служба в церкві була дуже довга і ми здорово втомились. Часом лише, бувало, ця наша ідилія грубо порушувалась. А саме-приходив до нас у гості /бо завтра, у неділю, нема лекцій/ наш товариш ~~і знайомий батьків~~ Родя Раковецький. І ось цей "прилежний" "перший ученик", дорогий Родічка /чорт би його взяв!/ "Правило вѣры, образ кротости" дуже правдивий і дуже наївний велегласно з невинним виглядом візьме та запитає: Вітя і Львоня, вы дома, а почему же вы не были в церкви!

За столом-картина: На нас запитуючі погляди батьків, братів, сестер. От і вибріхуйся після того! Ох, як ми ненавиділи в той момент Родічку! Як ми його лаяли, доки відівчили од його "правдивости".

(Продовження слідує)

1
127

Спис

інтернованих і полонених Українців
Праддніпрянців 1920 р.
в Домбю
коло Кракова

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Ким і коли видано: ким	коли	літа	Запотребування в одежі, бізі і обуві: Плащ зимовий	Ряса	Штани верхні	Чапки	Черевики	Опінки	Куртка	Бізі літні	Бізі зимові	Валянки скарпетки
1.	Українець Тихон	полковий учитель			інтр.	22/3. 1920	30.								1	1	1281
2.	Вінневський Микола	хлібороб.	Подільська	Ляшків	— " —	12/5. 920	30.										
3.	Висоцький Тома	— " —	— " —	— " —	— " —	12/5. 920.	34.										
4.	Лиса Михайл	— " —	— " —	— " —	— " —	3/5. 920	20.										
5.	Коломієць Пантелемон	— " —	— " —	— " —	— " —	8/5. "	40.										
6.	Гладун Стецан	— " —	— " —	Ново Ушицкий	— " —	10/3. "	39.										
7.	Тітов Зот	— " —	Чернігів	Новгород Сев.	— " —		22.										
8.	Раєвборовский Віктор	Кузнець	Подільська	Каменець	— " —	14/6. 1919	30.										
9.	Кучер Іван	хлібороб	— " —	Проскурів	— " —	28/4. 920	26										
10.	Кучер Іван № 11.	— " —	— " —	— " —	— " —	28/4 "	36.										
11.	Пархатюк Тома	— " —	Волинська	Ковель	— " —	4/3 "	17.										
12.	Данько Яков	— " —	Подільська	Проскурів	— " —		37.										
13.	Бородай Никіфор	огородник	Полтавська	Полтава	— " —	26/2 "	30.										
14.	Баньковский Йосиф	слюсар	Волинська	Кременець	— " —	10/4 "	30.										
15.	Кобіш Микіта	хлібороб	Подільська	Ляшків	— " —		26.										
16.	Лесніцук Іван	— " —	Волинська	Кремінець	— " —	18/4	28.										
17.	Сполад Петро	коваль	— " —	— " —	— " —		25.										
18.	Лесован Дмитро	хлібороб.	— " —	— " —	— " —	1/4 "	20.										
19.	Кусий Петро	— " —	— " —	— " —	— " —	1/4 "	21.										
20.	Дамілюк Стецан	— " —	— " —	— " —	— " —	2/4 "	34.										
21.	Сторожук Тихон	— " —	— " —	— " —	— " —		35.										
22.	Маціевіч Александер	— " —	Київська	Савіч	— " —	20/6 "	25.										
23.	Маційчук Антін	— " —	— " —	— " —	— " —	20/6 "	28.										
24.	Белурусевич Павло	— " —	Волинська	Кремінець	— " —	14/4	30.										
25.	Пімен Емковой	— " —	— " —	Стар.	— " —		30.										
26.	Трембач Юхім	— " —	— " —	Кремінець	— " —	20/6.	41.										
27.	Федоренко Максим	— " —	Чернігів	Сосниця	— " —	15/4.	26.										
28.	Гобованець Василь		Волинська	Житомір	— " —		28										
29.	Дяманюк Ірина	хлібороб	Подільська	Каменець	— " —	12/4 "	36.										
30.	Шатилко Станислав	— " —	Волинська	Житомір	— " —	1/4 "	22.										
31.	Трифомов Йосиф	— " —	— " —	Кремінець	— " —	18/4 "	25										
32.	Вішпоцамок Ісайко	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4 "	19.										
33.	Резнік Антін	Кузнець	— " —	— " —	— " —	28/3 "	47.										
34.	Куліда Александер	шевець	Київ	Радомишль	— " —		25.										
35	Сліпчук Стецан	Кравець	Волинська	Кременець	— " —	15/4 "	30.										
36.	Кірпчук Іван	шевець	— " —	— " —	— " —	7/4 "	25										
37.	Касіянчук Іван	— " —	— " —	— " —	— " —	30/5. "	25										
38.	Цимбалюк Кузьма	хлібороб	— " —	— " —	— " —	2/4 "	26.										
39.	Кармаз Александер	— " —	— " —	— " —	— " —	8/4 "	28.										
40.	Боярчук Сергій	— " —	— " —	— " —	— " —	3/4 "	23.										
41.	Пурдик Міхаіл	— " —	— " —	— " —	— " —	10/4 "	25.										
42.	Пурдик Микіта	— " —	— " —	— " —	— " —		23.										
43.	Сімчук Юстин	— " —	— " —	— " —	— " —		55.										
44.	Малаковский Карол	— " —	— " —	— " —	— " —	12/4 "	44.										
45.	Мельнічук Антін	— " —	— " —	Дубенея	— " —	1/3 "	18.										
46.	Дмисюк Дмис	— " —	— " —	Кременець	— " —	16/3 "	60.										
47.	Завальнюк Лукаш	— " —	— " —	Звягельськ	— " —		35.										
48.	Міхалевіч Юхім	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4	25.										
49.	Рудич Василь	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4 "	19.										
50.	Крістіч Павло	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4 "	32.										
51.	Салко Кость	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4	23.										
52.	Салко Андрей	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4	21.										

№	Ім'я і прізвище	заняття	місцевість перебування: губернія	повіт	ким і котрого числа іспит і коли?		літа
53.	Салко-Олександер	хлібороб	Волинська	Звягельська	інстр	4/4 920	29.
54	Гудич Міхал	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4 "	24.
55	Гадомский Іван	— " —	— " —	— " —	— " —	4/4 "	32.
56	Тилійчук Єфдор	— " —	— " —	— " —	— " —	22/4 "	40.
57	Гнесько Артем	Тісьмовод	— " —	— " —	— " —		35
58	Ольсьгір Андрей	хлібороб	— " —	Володимірець	— " —	1/4 "	23
59	Кужель Роман	— " —	— " —	Кременець	— " —	1/4 "	16.
60	Пилипюк Теофіль	— " —	— " —	Остр. Кан.	— " —	10/5 "	53.
61.	Павлюк Петро	— " —	— " —	— " —	— " —	10/5 "	50.
62	Данилюк Васель	— " —	— " —	Острог	— " —	11/4 "	20.
63	Кайлун Сергій	— " —	— " —	Кременець	— " —	8/4 "	23.
64	Тарбан Аксентій	— " —	— " —	— " —	— " —	10/4 "	22.
65	Кохтюк Олександер	— " —	— " —	— " —	— " —	10/4 "	17.
66	Ковальчук Антін	— " —	— " —	— " —	— " —	29/4 "	23.
67	Прокопюк Лавро	— " —	— " —	— " —	— " —	28/4 "	30.
68	Демчук Гриць	— " —	— " —	— " —	— " —	25/4 "	30.
69	Курій Семмен	— " —	— " —	— " —	— " —		23.
70	Полюк Екім	— " —	— " —	— " —	— " —	17/5 "	20.
71	Мельник Васель	— " —	— " —	— " —	— " —		16.
72	Шкурка Іван	— " —	Чернігів	Новозиб.	— " —		33.
73	Сабелій Павло	— " —	Подільська	Нов. Ушиця	— " —	17/3 "	37.
74	Вельш Єфдор	— " —	"	Кременець	— " —	3/5 "	50.
75	Легкій Єфдор	— " —	— " —	Проскурів	— " —	23/5 "	52.
76	Лозінський Андрей	— " —	Волинська	Ровно	— " —		36.
77	Михальчук Гарасько	— " —	— " —	Дубенська	— " —	4/5 "	30.
78	Ковтун Павло	— " —	— " —	Овруч	— " —	17/3 "	23.
79	Марченко-Микола	— " —	Київська	Київ	— " —	15/5 "	21.
80	Лах Олександер	слесар	Полтавська	Смела	— " —	12/8 "	30.
81	Лах Микола	писар	— " —	— " —	— " —	12/8 "	32.
82	Блонський Антонін	мірець	Волинська Володимир	Дубенська	— " —	18/4 "	22.
83	Шпонь Акім	— " —	— " —	Кременець	— " —	18/4 "	28
84	Бібоконіпіта Йосиф	— " —	Полтава		— " —		
85	Галича Марко	хлібороб	Волинська	Кременець	— " —	7/1	53.
86	Москалюк Прокій	— " —	Подільська	Нов. Ушиця	— " —		26.
87	Кравчук Матвей	— " —	Волинська	Овруцек	— " —	8/4 "	32.
88	Кой Павло	— " —	— " —	Ровенська	— " —	10/5 "	35.
89	Данькевіч Юсріом	— " —	— " —	Новград Вол.	— " —	"	29.
90	Гусак Мусій	— " —	Полтавська	Лубенська	— " —	29/6 "	33.
91	Кірєч Трисрон	— " —	Волинська	Кременець	— " —	24/	34.
92	Козачек Трасрим	— " —	— " —	Житомир	— " —	18/5 "	31.
93	Дамісюк Степан	— " —	— " —	Ровенський	— " —	12/4 "	22.
94	Горобченко Кирим	Слесар	Київська	Чигирин	— " —	9/5 "	25.
95	Сіцунов Юсріом	машиніст	Екатеринославь	Славя	— " —	9/5 "	28
96	Тавлусєв Степан	столяр	Волинська	Кременець	"	12/4 "	29
97	Бригадір Радіон	хлібороб	— " —	— " —	— " —	12/4 "	22.
98	Шпогун Акім	— " —	— " —	— " —	— " —	17/6 "	28

Запотребування в одіжи, білизні і обуві

Плащ зимовий	Голоза	Штани верхні	Шапка	Черевики	Онучки	Куртка	Білизна літня	Білизна зимова	Шапки і скарпетки
1	1	1	1	1			1	1	1 29 1
1	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
1	1			1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
1	1			1			1	1	1
1		1	1	1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
1	1	1	1	1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
1	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
1				1			1	1	1
1	1			1			1	1	1
1	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1
	1	1		1			1	1	1

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Як і коли прибули: ким і коли		Літа	Запотребування в одежі, білизні і обуві: Плащ зимовий	Голоза	Штани верхні	Шапка	Черевики	Рукавиці шкір.	Куртка	Білизна літня	Білизна зимова	Шапка скорит.
99	Кошуба Петро	хлібороб	Екатеринослав	інтер.	1/4.		20.	/	/	/		/			/	/	130
100	Жавків Роман	кузнець	Волинська	Луцького	— " —		22.	.	/	/		/			/	/	
101	Косртинок Петро	хлібороб	— " —	Звягильського	— " —	7/4.	45.	/				/			/	/	/
102.	Мельниченко Сава	— " —	Київ	Київ	— " —		40.	/	/	/	/	/			/	/	/
103	Островский Иван	— " —	Волинського		— " —		35.			/		/			/	/	
104	Судаковій Симон	— " —	— " —	Літинського	— " —	15/4.	42.	/	/	/		/			/	/	/
105	Міромський Володимир	— " —	— " —	Владимир Вол.	— " —		20.		/	/		/			/	/	
106	Маєвский Ємельян	— " —	— " —	Заслів	— " —		25	/				/			/	/	
107	Нікітін Єфедор	— " —	— " —	Овруч.	— " —	15/6.	29.	/	/	/		/			/	/	/
108	Гуцевский Иван	столяр	Полтавья	Константинів		21/10	23.	/	/	/	/	/			/	/	
109	Похвін Петро	Студент	Волинь	Остріг	— " —		21.	/	/	/		/			/	/	
110	Левінський Єфедор	хлібор.	Подільська	Проскурів	— " —		31.		/	/		/			/	/	
111	Грабенец Мілько	тесар	Волинь	Дубенського	— " —		27	/	/	/					/	/	
112	Колоснок Петро	хлібороб	Керсонь	Херсонська	— " —		28		/	/					/	/	
113	Гаєрнашевський Микола	Техник сторожевий хорунжий	Подільська	Нов. Ушиця	— " —		24.	/	/	/	/	/			/	/	/
114	Кабанихин Остапан	Поліцмейстер начальника Сотенний	— " —	Винницька	— " —		37	/	/	/		/			/	/	
115	Денисюк Денис	хлібороб	Волинь	Кременець	— " —	25/6	58	/	/	/	/	/			/	/	
116	Евтухович	заплечмір	— " —	Рівно	— " —				/	/		/			/	/	
117	Ковальчук Давид	учитель хорунж.	— " —	Звягель	— " —		25.								/	/	
118	Перебийніс Володимир	Сотенний учитель	— " —	Кременець	— " —										/	/	/
119	Гірес Кельм	маляр	Київ	Таращанський	— " —	17/5	30	/	/			/			/	/	/
120	Домбровський Иван	тесар	Волинь	Звягель	— " —	7/5.	19.	/	/	/	/	/			/	/	/
121	Жабровец Єфедір	хлібор.	— " —	— " —	— " —	7/1.	34.	/	/	/		/			/	/	
122	Жабровец Логвин	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	57	/	/	/		/			/	/	
123	Вінь Семен	— " —	Подільська	Нов. Ушиця	— " —	2/6. "	28.	/	/	/		/			/	/	
124	Дмитренко Иван	— " —	Волинь	Звягель	— " —	7/1.	40.	/	/	/		/			/	/	/
125	Евтушок Микола	— " —	— " —	— " —	— " —	13/7 1919	55.	/	/	/	/	/			/	/	
126	Кюй Павло	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	47.	/	/	/		/			/	/	
127	Міздальский Гриць	— " —	Подільська	Каменець	— " —	15/4 920	24.	/	/	/					/	/	
128	Больнік Александер	— " —	— " —	Нов. Ушиця	— " —		31.		/	/		/			/	/	
129	Зюбрій Марко	— " —	— " —	Проскурів	— " —	11/1.	26.	/	/	/	/	/			/	/	/
130	Гуменюк Ілько	— " —	— " —	Каменець	— " —	— " —	29.	/	/	/	/	/			/	/	
131	Бобименко Семен	— " —	Київ	Каменец	— " —	—	35	/	/	/	/	/			/	/	
132	Сідоренко Єфедор	учитель	Чернигів	Борзенок	— " —		34.		/	/		/			/	/	/
133	Сідорчук Петро	хлібор.	Волинська	Житомір	— " —		22.	/		/					/	/	/
134	Пологимчук Левко	— " —	Волинь	Звягель	— " —	12/5 —	18	/	/	/		/			/	/	/
135	Хрус Василь	— " —	— " —	Овруч	— " —	8/5	38	/	/	/		/			/	/	/
136	Соломков Володимир	— " —	Київ	Бердичів	— " —	12/5	20		/	/		/			/	/	
137	Ріфренкес Вільгельм	— " —	Херсон	Одесский	— " —	16/6	29	/		/					/	/	
138	Гергело Тома	— " —	Волинь	Овруч	— " —	— " —	45	/	/	/	/	/			/	/	
139.	Камора Михайло	техник	— " —	Рівно	— " —	5/4	31.		/	/		/			/	/	/

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Ким інтернов. (куди повернувся): інтерн.	коли	літа	Одяг: Плащ зимовий	Фуфайка	Штани верхні	Шапка	Черевики	Онучі пар.	Куртка	Рейтузи літні	Рейтузи зимові	Валянки з калошами
140	Петрушин Адам				інтер.		20	/	/	/	/	/			/	/	131 /
141	Гудов Василь	хлібороб	Подільська	Нов. Ушиця	— " —	25/6. 920	29	/	/	/		/			/	/	
142	Керси Христофор	— " —	Волинь	Зв. Єгерь	— " —	5/9 "	54.		/	/		/			/	/	/
143	Онуфрейчук Максим	учитель	Подільський	Ямпольський	— " —	17/6 "	20	/	/	/		/			/	/	/
144	Семагарчук Карпо	слюсар	Волинська	Рівне	— " —	12/5 "	23.	/	/	/	/	/			/	/	/
145	Годнарський Лавро	хлібор.	— " —	Кременець	— " —	5/II. 1919	22	/	/						/	/	/
146	Павлюк Петро	— " —	— " —	Звягель	— " —	10/3. 1920	50.	/	/	/	/	/			/	/	/
147	Андрусяк Микола	— " —	— " —	— " —	— " —	1/10. 1919	23.		/	/					/	/	
148	Мануйло Степан	— " —	Екатеринославська	Нова Московськ	— " —	27/4. 1920	20.	/	/	/		/			/	/	/
149	Кудін Володимир	— " —	Херсонськ.	Одесса	— " —	18. "	19.	/	/						/	/	/
150	Балагура Іван	— " —	Подільська	Нов. Ушиця	— " —	6/5. "	34.	/	/			/			/	/	/
151	Коросінчук Міхал	— " —	— " —	Проскурів	— " —	6/5 "	30	/	/	/	/	/			/	/	/
152	Акінчів Михайло	— " —	Київ	Радомишль	— " —	15/4 "	19		/	/		/			/	/	
153	Бабін Василь	— " —	Бессарабська	Хотин	— " —	28/4 "	22	/	/	/					/	/	/
154	Панамарев Іван	— " —	Харків	Старобєльск	— " —	20/8		/	/	/		/			/	/	
155	Ящук Іван	— " —	Волинь	Ковель	— " —	17/8	46	/	/	/	/	/			/	/	
156	Караснок Калинник	— " —	— " —	Володимір	— " —	17/8	29		/	/					/	/	/
157	Дирган Павло	писар	Екатеринославь	Бажмей	— " —	9/8	29.	/	/	/		/			/	/	
158	Лавренчук Віктор	— " —	Київська	Радомишль	— " —	15/5.	24.		/	/		/			/	/	/
159	Нікішнок Вардоломей	хлібороб	Волинська	Володимір	— " —	17/8	40	/	/	/		/			/	/	
160	Пережок Степан	— " —	— " —	Ковель	— " —	17/8	21	/	/	/		/			/	/	/
161	Михальчук Евдоким	— " —	— " —	— " —	— " —	17/8	15	/	/	/		/			/	/	
162	Латчук Петро	— " —	— " —	— " —	— " —	17/8	64.	/	/	/		/			/	/	
163	Лещук Гордій	— " —	— " —	Владимір	— " —	17/8	26	/	/	/		/			/	/	/
164	Трояк Наум	— " —	— " —	Ковель	— " —	— " —	38	/	/	/		/			/	/	/
165	Наумчук Степан	— " —	— " —	Владимір	— " —	— " —	22.	/	/	/		/			/	/	/
166	Березюк Кондрат	— " —	— " —	Ковель	— " —	— " —	60	/	/	/		/			/	/	/
167	Дийнека Калин	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	42		/	/					/	/	
168	Пенедільник Сафрон	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	18		/	/		/			/	/	/
169	Полінчук Павло	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	16	/	/	/					/	/	
170	Молдей Дмитро	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	18.	/	/	/	/	/			/	/	/
171	Антонюк Мільво	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	22	/	/	/	/	/			/	/	
172	Гордюк Федор	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	58	/	/	/	/	/			/	/	/
173	Борусь Семен	— " —	— " —	Володимір	— " —	— " —	17	/	/	/		/			/	/	
174	Сорбчук Левко	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	25	/	/	/		/			/	/	
175	Сабчук Роман	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	17	/	/	/		/			/	/	/
176	Мазурок Сергій	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	39	/	/	/		/			/	/	
177	Гурский Тимій	Старш. учит	— " —	— " —	— " —	— " —	29.			/		/			/	/	/
178	Яворский Іван	маляр	Подільська	Каменець	— " —	27/6 1919	30		/	/					/	/	/
179	Счастний Грай	хлібороб	Чернігів	Глуховського	— " —	27/6 — " —	30	/	/	/	/	/			/	/	/
180	Грабов Петро	— " —	Київ	Літовецка	— " —	6/8 — " —	38	/	/	/		/			/	/	
181	Сасрнік Гриць	пікар	Волинь	Луцк	— " —	3/6 1920	39			/		/			/	/	/
182	Грібков Павло	хлібор.	Чернігів	Городищенськ	— " —	19/8 "	25	/	/	/	/	/			/	/	
183	Омельчук Симон	— " —	Волинь	Нов. Волинь	— " —	19/8 "	27.	/	/	/		/			/	/	
184	Виноградов Микола	— " —	Чернігів	— " —	— " —	22/8	22.			/		/			/	/	
185	Мойсеєв Микола	— " —	Екатеринослав	— " —	— " —	25/8 1919				/		/			/	/	/
186	Гожинський Володимир	технік	Київська	— " —	— " —	25/8 1920	23.	/				/			/	/	/
187	Головашевський Гриць	студент	Подільська	Проскурів	— " —	29/6 "	21.	/	/			/			/	/	/
189	Гриб Роман	машиніст	— " —	Каменець	— " —	25/6 "	28	/	/						/	/	/
190	Козаков Михайл	кухар	— " —	— " —	— " —	25/6 "	28	/	/	/	/	/			/	/	/
191	Антіндер Марк	ученик	— " —	Проскурів	— " —	29/6 "	20	/	/	/	/	/			/	/	/
192	Лісовец Захарко	хлібор.	Чернігів	Нежинський	— " —	28/4 "	20	/	/	/	/	/			/	/	/
193	Пішковський Степан	— " —	Екатеринослав	— " —	16/8 1919	20.	/	/	/	/	/			/	/	/	

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Як інтерес. чи політ. ставиться до Ради: інтерес.	Коли	літа	Потребує в одежі, білизні і обуві: Плащ зимовий	Голоша	Штани верхні	Шапка	Черевики	Онучі пари	Куртка	Рубаха літня	Білизна зимова	Панчохи пари
194.	Проценко Павло	хлібороб	Херсонська	Одесса	нейтр	16/4.1920	13.	/	/	/		/			/	/	182 /
195	Котларевский Егор	—"—	Чернігів	Кужнинського	—"—	4/4 "	26	/	/	/	/	/			/	/	/
196	Воробей Вячеслав	—"—	Волинська	Ковель	—"—	4/5	19.		/	/		/			/	/	/
197	Мінов Семен	—"—	Харків	Куненського	—"—	6/12 1919	22	/	/	/					/	/	/
198	Жіхарев Данило	—"—	Чернігів	Сітар. Дубовка	—"—	27/4 1920	25	/	/	/	/	/			/	/	/
199	Радченко Олександер	—"—	—"—	Новозибківського	—"—	30/7 1919	28	/	/	/					/	/	/
200	Мельніченк Хведор	—"—	Чернігів	—	—"—	27/4 1920	20		/	/					/	/	/
201	Владамирский Володимир	—"—	Волинь	Звягель	—"—	27/4 "	29	/	/	/		/			/	/	/
202	Хвостик Василь	—"—	Чернігів	Нежінська	—"—	27/4 "	37		/	/					/	/	/
203	Шевчук Іван	—"—	Волинь	Овруч	—"—	5/5 "	26	/	/	/					/	/	/
204	Костюк Василь	—"—	—"—	—"—	—"—	—"—	21		/			/			/	/	/
205	Комида Тодось	—"—	—"—	Житомир	—"—	9/12 1919	21.	/	/	/	/	/			/	/	/
206	Федоренко Іван	—"—	Чернігів	Новозибковська	—"—	31/7 —"—	21.	/	/	/	/	/			/	/	/
207	Мамара Павло	—"—	Херсонська		—"—	4/9 —"—	24	/	/	/	/	/			/	/	/
208	Леоненко Гриць	сітар	Чернігів	Сітар Дубек	—"—	27/4. 920	23.					/			/	/	/
209	Камурней Харітон	хлібороб	Екатеринос.	Верходнїпр	—"—	27/4 —"—	19.	/	/						/	/	/
210	Сімбнюк Едім	—"—	Волинь	Ковель	—"—	25/12 1919	30	/	/	/	/	/			/	/	/
211	Вернер Гнат	—"—	—"—	Житомір	—"—	1/5. 920.	25		/			/			/	/	/
212	Осрачій Іван	—"—	—"—	Луцьк	—"—	29/4. —"—	20	/	/	/	/	/			/	/	/
213	Пелотніків Василь	хорунжий учитель	Подільська	Кам'янець	—"—	16/4 —"—	35.					/			/	/	/
214.	Бенедикс Павло	хлібороб	Волинь	Острог	—"—	25/4 "	34.	/	/	/	/	/			/	/	/
215		кінський перукмік	—"—	Коростень	—"—	25/6 "	29								+	+	+
216	Лаврук Іван	хлібор.	Волинь	Острог	—"—	28/4 "	28	/				/			/	/	/
217	Диманенко-Дмитро	—"—	Чернігів	Глуховського	—"—	27/4 —"—	22	/	/	/					/	/	/
218	Шалєка Евдокім	Кушнар	—"—	Сітк. Дубек	—"—	27/4 —"—	28	/	/	/	/	/			/	/	/
219	Деревенко Іван	хлібороб	Полтавська	Кобиляцька	—"—	27/4 —"—	20	/	/	/		/			/	/	/
220	Малїченко Віктор	—"—	Херсонська		—"—	27/4 "	27.	/	/	/		/			/	/	/
221	Голубцов Александер	столяр	Чернаїв	Чернігів	—"—	22/8 "	24.		/	/					/	/	/
222	Нікоменко-Федор	хлібор.	Харків	Земїївська	—"—	24/8 "	21.	/	/	/		/			/	/	/
223	Захон Захар	—"—	Чернігів	Городнянська	—"—	27/4 "	23	/	/	/					/	/	/
224	Голотній Прокіп	—"—	Курськ	Сапіжінська	—"—	16/8 "	23.					/			/	/	/
225	Юрчик Трифон	—"—	Подільська	Гайсінського	—"—	28/4 "	21.	/	/			/			/	/	/
226	Нісевера Андрій	сітар	Екатеринос.	Маріупольськ	—"—	28/4 "	21.					/			/	/	/
227	Звенігородский Іван	земельн	Херсонь	Елисаветгор.	—"—	1/8 "	30	/							/	/	/
228	Гула Акім	хлібороб	Волинь	Сіт. Константинів	—"—	29/8 "	20	/	/	/	/	/			/	/	/
229	Торбік Елсей	—"—	Чернігів	Новозибковська	—"—	22/8 "	24	/	/	/	/	/			/	/	/
230	Ткаченко Акім	—"—	Київська	Уманськ	—"—	22/8 "	23.	/	/	/	/	/			/	/	/
231	Машенко Гриць	—"—	Полтавська	Мірогородський	—"—	20/3	21	/	/	/	/	/			/	/	/
232	Мельник Йосип	—"—	Волинь	Заслав	—"—	20/8	23	/	/	/	/	/			/	/	/
233	Евсіевский Александер	—"—	Полтавська	Кайгород	—"—	17/3	29	/	/	/	/	/			/	/	/
234	Чурсран Андрій	—"—	Херсон	Тираспіль	—"—	28/8	18	/	/	/		/			/	/	/
235	Швец Гнат	—"—	Волинь	Ровно	—"—	24/8 1919	17	/	/	/		/			/	/	/
236	Войніцкий Володимир	—"—	Подільська	Проскурів	—"—	16/5 1920	27	/	/	/		/			/	/	/
237	Грабар Зиновій	—"—	Харків	Волчанский	—"—	27/3 "	31.	/	/	/		/			/	/	/
238	Шілера Андрей	—"—	Волинь	Кременец	—"—	1/3 "	53.	/	/	/		/			/	/	/
239	Сріснюнчук Теодор	—"—	—"—	Овруч	—"—	23/4 —"—	25	/	/	/		/			/	/	/
240	Сорокін Михайло	—"—	Харків		—"—	27/4 —"—	15	/	/	/		/			/	/	/
241	Волков Михайло	—"—	Волинь	Луцьк	—"—	25/8 "	25	/	/	/		/			/	/	/
242	Бойко Володимир	—"—	—"—	Кременець	—"—	7/11 1919	20	/	/	/		/			/	/	/
243	Федан Гриць	—"—	Подільська	Ушиця	—"—	15/5 920	65	/	/	/		/			/	/	/
244	Грба Миколай	—"—	Київська		—"—	23/4.		/	/	/		/			/	/	/
245	Денюк Юхим	—"—	Волинь	Сітар. Конст.	—"—	28/12 - 19	28	/	/	/		/			/	/	/
246	Весначний Василь	—"—	Катеринос.	Павлоград	—"—	12/5 920	28	/	/	/		/			/	/	/

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Ким інтерн. куди переселений і коли: інтерн.	коли	Літа	Потребування в одежі, білизні і обуві: Плащ зимовий	Голоша	Штани верхні	Шапка	Черевики	Онучі пар.	Куртка	Білизна літня	Білизна зимова	Шапка-кепі
247	Карловський Сражз	писар	Поділє	Кам'янец	інтер		32					/			/	/	133 /
248	Білуга Василь	хлібороб	— " —	— " —	— " —		25	/	/	/		/			/	/	/
249	Заквардонець Йосип	— " —	— " —	— " —	— " —		28	/	/	/		/			/	/	/
250	Солоян Артем	— " —	Волинь	Звягель	— " —		32	/	/	/		/			/	/	/
251	Гнидюк Матвій	— " —	Поділє	Летичів	— " —		38	/	/	/		/			/	/	/
252	Наборний Герман	— " —	Волинь	Ковель	— " —		24	/	/	/		/			/	/	/
253	Колодій Яків	— " —	Поділє	Проскурів	— " —		32	/	/	/		/			/	/	/
254	Савчен Іван	— " —	Волинь	Звягель	— " —		26	/	/	/		/			/	/	/
255	Шелестюк Григорій	— " —	Поділє	Проскурів	— " —		50	/	/	/		/			/	/	/
256	Ходаків Гаврил	— " —	Волинь	Овруч	— " —		25	/	/	/		/			/	/	/
257	Марчук Пилип	— " —	— " —	Ковель	— " —		38	/	/	/		/			/	/	/
258	Біленький Герасим	— " —	— " —	Житомир	— " —		38	/	/	/		/			/	/	/
259	Рібіс Іван	— " —	— " —	Рівно	— " —		29	/	/	/		/			/	/	/
260	Комашка Степан	— " —	Київ	Черкаськ	— " —		27	/	/	/		/			/	/	/
261	Лутов Тихін	— " —	Херсонська		— " —		33	/	/	/		/			/	/	/
262	Кіяїв Михайло	Кочегар	Чернигів	Городенский	— " —		23			/		/			/	/	/
263	Булигак Іван	хлібороб	Волинь	Кременець	— " —		39	/		/					/	/	/
264	Кольвій Дорофтей	— " —	Київ	Київ	— " —		34		/	/		/			/	/	/
265	Семерак Сава	— " —	Волинь	Кременець	— " —		41	/	/	/		/			/	/	/
266	Усик Дмитро	— " —	— " —	— " —	— " —		51	/	/	/		/			/	/	/
267	Шигерея Андрій	— " —	— " —	— " —	— " —		55	/	/	/		/			/	/	/
268	Зборовский Ермко	писар	Холмщина	Грубешів	— " —		35			/		/			/	/	/
269	Федюк Остап	пивець	Волинь	Кременець			21.	/	/						/	/	/
270	Кріки Юрко	Хлібороб	— " —	Володимір	Вол		19.	/	/	/		/			/	/	/
271	Чумаченько Василь	пивець	Катеринослав	Верхньодніпр			38.		/	/					/	/	/
272	Кравчук Федор	хлібороб	Волинь	Волод. Волин	— " —		20	/	/	/	/	/			/	/	/
273	Зубрійчук Карпо	— " —	— " —	Овруч	— " —		36	/	/	/	/	/			/	/	/
274	Зубрійчук Федір	— " —	— " —	— " —	— " —		30	/	/	/		/			/	/	/
275	Цегарюк Свіймон	— " —	— " —	Кременець	— " —		19	/	/	/		/			/	/	/
276	Грабій Григор	— " —	Поділє	Проскурів	— " —		28	/	/	/		/			/	/	/
277	Грибенюк Іван	— " —	— " —	Летичів	— " —		47	/	/	/		/			/	/	/
278	Шадюк Павло	— " —	— " —	— " —	— " —		40	/	/	/		/			/	/	/
279	Друкач Яків	— " —	Волинь	Володимир	— " —		26	/	/	/		/			/	/	/
280	Кальчук Порфір	— " —	— " —	Кременець	— " —		46	/	/	/		/			/	/	/
281	Кальчук Тимофей	— " —	— " —				20	/	/	/		/			/	/	/
282	Яковець Тит	— " —	— " —	Ковельск	— " —		36	/	/	/		/			/	/	/
283	Якубець Макар	— " —	— " —	Ковель	— " —		28	/	/	/		/			/	/	/
284	Корнійчук Семен	— " —	— " —	Овруч	— " —		26	/	/	/		/			/	/	/
285	Дзебан Семен	— " —	Поділє	Проскурів	— " —		50	/	/	/	/	/			/	/	/
286	Дзебан Леон	— " —	— " —	— " —	— " —		20	/	/	/	/	/			/	/	/
287	Дзюбан Гаврило	— " —	— " —	— " —	— " —		22	/	/	/					/	/	/
288	Ганчар Степан	— " —	— " —	Кам'янець	— " —		45	/	/	/	/	/			/	/	/
289	Бойкевич Андрій	— " —	Волинь	Рівно	— " —		22.	/	/	/		/			/	/	/
290	Бородавка Кайєтан	— " —	— " —	Овруч	— " —		35	/	/	/		/			/	/	/
291	Лазарук Леон	— " —	Поділє	Проскурів	— " —		60	/	/	/		/			/	/	/
292	Гадзицкий Тимофей	— " —	— " —	— " —	— " —		50	/	/	/		/			/	/	/
293	Мімошенко Іван	— " —	Волинь	Овруч	— " —		24	/	/	/		/			/	/	/
294	Карпович Микола	— " —	— " —	— " —	— " —		21	/	/	/		/			/	/	/
295	Хрусь Касянчик	— " —	— " —	— " —	— " —		41	/	/	/		/			/	/	/
296	Хомяк Тотай	— " —	— " —	Рівне	— " —	4/9 1919	38	/	/	/		/			/	/	/
297	Сокальский Степан		Поділє	Кам'янець	— " —		29.			/		/			/	/	/
298	Нестерук Свимон	хлібороб	Волинь	Ковель	— " —		49	/	/	/		/			/	/	/
299	Продащук Михалка	— " —	— " —	Овруч	— " —		27										

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Ким і коли куплено: ким	коли	літа	Одяг і взуття: Плащ зимовий	Фуфайка	Штани верхні	Чоботи	Черевики	Онучі пари	Куртка	Білизна літня	Білизна зимова	Панчохи шерстяні
300	Заяць Ейків	столяр	Київ	Київ	—		40										1
301	Босенко Михайло	— " —	Волинь	Овруч	— " —		19										
302	Гунько Дмитро	— " —	— " —	Звягель	— " —		17										
303	Гунько Олександр	— " —	— " —	— " —	— " —		49										
304	Сварч Вільгельм	— " —	Херсон	Одесса	— " —		37										
305	Бойко Василь	— " —	Волинь	Ст. Коростишів	— " —		30										
306	Борделюк Олександр	— " —	— " —	— " —	— " —		24										
307	Кабінчук Єфрем	— " —	— " —	Овруч	— " —		18										
308	Янушкевич Микола	— " —	Київ	Бердичів	— " —		21										
309	Бабій Захар	— " —	Волинь	Овруч	— " —		27										
310	Кравчук Семен	— " —	Поділля	Жмеринів	— " —		40										
311	Сейсір Степан	— " —	Волинь	Володимір	— " —		22										
312	Лещенко Сава	— " —	— " —	Житомир	— " —		25										
313	Савінкий Михайло	— " —	— " —	Звягель	— " —		28										
314	Кусінковский Олександр	— " —	Київ	Сквіра	— " —		36										
315	Боровский Адам	— " —	Волинь	Звягель	— " —		22										
316	Язовінковский Олександр	— " —	— " —	— " —	— " —		28										
317	Боровский Павло	— " —	— " —	— " —	— " —		45										
318	Денесюк Сава	— " —	— " —	Овруч	— " —		23										
319	Харченко Кирило	— " —	Київ	Радомишль	— " —		35										
320	Ярмолюк Андрій	— " —	Волинь	Остріг	— " —		20										
321	Поліщев Леон	сліцкий служ.	— " —	Овруч	— " —		34										
322	Балагур Василь	столяр	Поділля	Нов. Ушиця	— " —		23										
323	Присяжнюк Василь	— " —	Волинь	Дубенський	— " —	23/9	1919	23									
324	Нікітюрчук Єфрем	— " —	— " —	Овруч	— " —	7/4	920	17									
325	Бензаль Андрій	кондитер	— " —	Рівне	— " —	27/2	"	31									
326	Мигак Андрій	електротех.	Мінськ	Сарненський	— " —	5/4	— " —	28									
327	Жонак Юзефович Юзеф	столяр	Волинь	Рівне	— " —			49									
328	Оркадень Трохим	— " —	— " —	— " —	— " —			48									
329	Жеролінкий Володимір	учитель	— " —	Волод. Волинь	— " —	8/9	920	20									
330	Степанчук Микита	столяр	— " —	Рівне	— " —	29/8	1919	25									
331	Веремей Павло	землемір	Київ	Київ	— " —	7/5	920	32									
332	Гончаренко Лука	столяр	Київ	Радомишль	— " —	1/6	— " —	31									
333	Балагур Сергій	столяр	Поділля	Нов. Ушиця	— " —	16/6	"	30									
334	Брабанець Естіль	учитель	Волинь	Дубно	— " —	13/10	1919	27									
335	Семаненко Дмитро	тапітник	Чернігів	Сосниця	— " —	27/4	920	22									
336	Шовека Евдоким	кузнець	— " —	Стародубський	— " —	27/4	"	25									
337	Маличенко Віктор	столяр.	Херсон	Херсонь	— " —	— "	"	27									
338	Голубцов Олександр	столяр	Чернігів	—	— " —	22/8	— " —	24									
339	Юрчик Трисрон	столяр.	Поділля	Гайсинського	— " —	28/4	— " —	21									
340	Андрей	тесар	Екатеринос.	Маріуполь	— " —	7/	21	21									
341	Кравцов Григор	столяр	Чернігів	Н. Сівер	— " —	27/4	"	23									
342	Бакуленко Олександр	— " —	— " —	Нов. Заск	— " —	15/9	919	20									
343	Одинцов Олександр	— " —	Екатерин.	Екатеринос.	— " —	27/4	920	19									
344	Шейков Кондрат	— " —	Чернігів	Суджанський	— " —	19/6	"	28									
345	Приходко Григорій	— " —	— " —	Н. Сівер.	— " —	1/1	"	22									
346	Романенко Степан	— " —	— " —	Суджанськ	— " —	27/4	— " —	23									
347	Романов Теодор	— " —	Волинь	Рівно	— " —	17/1	— " —	29									
348	Шелайок Николай	— " —	Чернігів	Н. Сівер.	— " —	28/4	— " —	30									
349	Жеребцов-Мефрон	— " —	Екатерин.	Васильєвка	— " —	23/4	— " —	22									
350	Радюха Олександр	— " —	Чернігів	Невельська	— " —	23/4	— " —	23									
351	Меховский Матвій	— " —	Чернігів	—	— " —	27/4	"	27									

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Як інтерн. чи полон. давно в Австрії і Німеччині: інтерн.	полон.	літа
352	Богасюк Василий	хлібор.	Волинь	Житомір	— " —	29/4 920	23.
353	Осважский Варфоломей	— " —	Київ	Звенигор.	— " —	1/8 "	20
354	Гетманчук Микай.	— " —	Волинь	Сев. Конец	— " —	29/5 "	22
355	Сгарофубець Василь	— " —	Черниг.	Новозиб	— " —	30/7 1919	22
356	Антонов Евгений	— " —	Minsk	Мозирска	— " —	28/5 "	35
357	Шаблювський Микола	Студ. унів. м. К. — Інтерн.	" —	Гінськ	— " —	23/4 20.	33
358	Горкєрегод Маркс	урядовец	Волинь	Кременець	— " —	. .	25
359	Войдиловський Антін	— " —	Херсон	Одесса	— " —	13/7. 20	26
360	Семчук Юсий	хлібор.	Волинь	Кременець	— " —	16/5 "	55.
361	Лемонко Андрій	студент університ.	Київ	Уманський	— " —	27/5. "	25
362	Кулєвский Григор	кооператор	Київ	Київ	— " —	10/6. 920	34
363	Кобзульский Олекса	хлібор.	Поділя	Ушиця	— " —	— " —	37
364	Українець Сергій	— " —	— " —	Проскурів	— " —	— " —	24
365	Литвицький Фрілій	— " —	Волинь	Сев. Конец.	— " —	січень 920	49.
366	Шроянчук Петро	— " —	Київ		— " —	29/6 —	50
367	Аленик Іван	— " —	Волин	Рівно	— " —	січень	20
368	Есковец Іван	столяр	— " —	— " —	— " —	— " —	24.
369	Винницкий Іван	хлібор.	Поділя	Нов. Ушиця	— " —	— " —	33.
370	Сфартушняк Олекса	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	46
371	Гижинский Сисерак	— " —	— " —	Каменець	— " —	— " —	55
372	Баганєсей Іван	— " —	— " —	Нов. Ушиця	— " —	— " —	38
373	Пойовик Іван	— " —	— " —	— " —	— " —	май 920	33
374	Бєша Михайло	живец	— " —	— " —	— " —	липень 920	31.
375	Грядовский Антін	хлібор.	Волинь	Звягель	— " —	— " —	20
376	Екоцкий Іван	— " —	Поділя	Кам'янец	— " —	— " —	31
378	Холєский Антін	— " —	— " —	Проскурів	— " —	— " —	18
379	Калиновик Степан	— " —	— " —	Каменець	— " —	— " —	22
380	Сіверченко	— " —	Катеринослав		— " —	6/7 920	45
381	Мажура Федор	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	34.
382	Демченко Іван	— " —	Таврійски		— " —	— " —	42
383	Качесник Данило	— " —	Поділя	Нов. Ушиця	— " —	— " —	38
384	Кугай Степан	живець	— " —	— " —	— " —	липень 920	30
385	Меняйлюк Гавриило	хлібор.	— " —	— " —	— " —	— " —	38
386	Мєсельский Степан	столяр	— " —	Каменець	— " —	— " —	24
387	Кебирак Улян	хлібор.	— " —	— " —	— " —	— " —	36
388	Мєчман Мотель	робочий	Київ		— " —	— " —	18
389	Аровой Павло	хлібороб	Поділя	Нов. Ушиця	— " —	— " —	32
390	Крутинский Іван	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	32
391	Краворучка Іосиф	— " —	Волинь	Засляв	— " —	квітень 920	28
392	Кильчиков Константин	писар	Київ	Черкаси	— " —	січень 920	31
393	Камеровский Степан	столяр	Поділя	Нов. Ушиця	— " —	"	35.
394	Коваль Федор	хлібор.	Київ	Звенигород	— " —	— " —	25
395	Іванов Сергій	— " —	Поділя	Летичів	— " —	старий	46
396.	Тешаник Сильвестр	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	17

Запотребування в одіжи, білизні і обуві

Плащ зимовий	Фуфайка	Штани верхні	Шапка	Черевики	Онучі пар.	Куртка	Рубаха літня	Кальсони зимові	Кальсони літні
/	/	/		/			/	/	135 /
	/	/					/	/	/
/	/	/	/	/			/	/	/
	/	/		/			/	/	/
/	/	/		/			/	/	/
/	/	/		/			/	/	/
		/		/			/	/	/
/				/			/	/	/
/	/	/	/	/			/	/	/
/	/	/		/			/	/	/
	/	/					/	/	/
/	/	/		/			/	/	/
/	/	/		/			/	/	/
/	/	/		/

№	Ім'я і прізвище	Заняття	Місцевість перебування: Губернія	повіт	Як інтернований: ким і коли		Літа	Потребування в одежі, білизні і обуві: Плащ зимовий	Тужурка	Штани верхні	Шапка	Черевики	Чоботи	Куртка	Білизна літня	Білизна зимова	Панчохи і шкарпетки
397	Гавчеров Кирило	хлібороб	Волинь	Кременецк	ітіт		31.	/	/	/		/			/	/	1/6 /
398	Бондаренко Василь	— " —	Київ	Васильк	"	— " —	33	/		/		/			/	/	/
399	Козловский Антін	слюсар	Подільск	Вінн	— " —	— " —	20		/	/					/	/	/
400	Бовганюк Дмитро	хлібор.	Волинь	Кременец	" —	нсвічень 1919	43	/	/	/		/			/	/	/
401	Манкевич Константин	— " —	Київ		— " —	липень 1920	32	/	/	/		/			/	/	/
402	Волчанюк Іван	— " —	Волинь	Кременец	— " —	— " —	24	/	/	/		/			/	/	/
403	Мендак Срезір	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	26	/	/	/		/			/	/	/
404	Борщенік Петро	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	55	/	/	/		/			/	/	/
405	Марчук Леонтій	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	16	/	/	/		/			/	/	/
406	Немиржицкий Яків	— " —	Волинь	Овруч	— " —	— " —	29	/	/	/		/			/	/	/
407	Патерійко Александер	— " —	— " —	Рівне	— " —	січень 920	40	/	/	/		/			/	/	/
408	Гутьмахер Герман	слюсар	Подільск	Гайсин	— " —	липень 920	28		/	/		/			/	/	/
409	Сезень Андрій	учитель	Холмская	Білгоский	— " —	січень 920	33.	/	/			/			/	/	/
410	Гацунук Михайло	хлібороб	Волинь	Ковель	— " —	6/1. 920	37	/	/	/		/			/	/	/
411	Несмачна Марія	хозяйка	Катеринослав	Павлоград	— " —	12/5 920	28					/	/	/	/	/	/
412	Вишневська Пріся	сестра милос.	Черниг	Остерский	— " —	17/8 920	28					/	/	/	/	/	/
413	Сержанюк Антонінка	модистка	Волинь	Заслав	— " —	2/8 "	22					/	/	/	/	/	/
414	Гавсесь Аксеня	осв'ящянка	— " —	Дубенский	— " —	— " —	22					/	/	/	/	/	/
415	Ковтун Мотря	хлібор	— " —	Володимир Вол	— " —	— " —	22	/	/			/	/	/	/	/	/
416	Северінська Ліда	друкарщиця	Подільск	Проскур.	— " —	18/6 32	25	/	/			/	/	/	/	/	/
417	Сребродар Зосія	кравчиха	Волинь	Дубно	— " —	— " —	25.	/	/			/	/	/	/	/	/
418	Кучинська Наталія	хлібороб	Полтавщ	Роменський		29/6 920	32	/	/			/	/	/	/	/	/
419	Гостинщиківна Тетяна	хазяйка	Херсонщина			3/3 920	18	/	/			/	/	/	/	/	/
420	Доміньська Люся	— " —	Волинь	Луцьк	— " —	20/7 920	20	/	/			/	/	/	/	/	/
421	Дуренська Александра	— " —	— " —	Рівно	— " —	10/7 920	22.	/	/			/	/	/	/	/	/
422	Мишюханова Палашка	— " —	Харків		— " —	25/7 — " —	21	/	/			/	/	/	/	/	/
423	Ваньковичі Юстина	учитель	Подільск	Літинський	— " —	29/3 — " —	25	/	/			/	/	/	/	/	/
424	Ваньковичі Пашка	— " —	— " —	— " —	— " —	— " —	23	/	/			/	/	/	/	/	/
425	Нагора Юлія	хозяйка	— " —	— " —	— " —	7/II 1918	27	/	/			/	/	/	/	/	/
426	Войналовичі Михайліна	— " —	Волинь	Луцьк	— " —	27/12 1919	19	/	/			/	/	/	/	/	/
427	Шуйська Ліза	фельчір Сестра милос.	Полтавщина		— " —	— " —	23	/	/			/	/	/	/	/	/
428	Бушева Александра	хазяйка	Київ		— " —	24/8 920	23.	/	/			/	/	/	/	/	/
429	Щелохіна Наталка	— " —	Харків	Богодухів	— " —	— " —	22.	/	/			/	/	/	/	/	/
430	Войко Палашка	хозяйка	Подільс	Літинський	— " —	26/3 1920	25	/	/			/	/	/	/	/	/
431	Калужина Наталька	— " —	Волинь	Рівне	— " —	6/5 — " —	25	/	/			/	/	/	/	/	/
432	Бермієвська Марія	— " —	Подільс	Умань	— " —		18	/	/			/	/	/	/	/	/
433	Григорачій Ліка	— " —	Київ	Монастирич	— " —	7/3 1920	25	/	/			/	/	/	/	/	/
434	Мищук Олена	— " —	Холм	Томашів	— " —	29/6 — " —	34	/	/			/	/	/	/	/	/
435	Гора Зоїна	хазяйка	Хуторян	Александр	"	15/5 1918	22	.	/	.	.	/	/	/	/	/	/
436	Паламарчук Віра	"	Волинь	Кременец	"	1/3 1920	20	.	/	.	.	/	/	/	/	/	/
437	Курильенко Марта		Полтавщина		"		24	/	/			/	/	/	/	/	/
438	Брушилова Марія	"	Херсон	Єлисаветр	"	17/8 1920	20	.	/			/		/	/	/	/
439	Пікулька Іван	рільник	Поділ	Новоуш	"	16/7 1920	33	/	/	/	/	/			/	/	/
440	Себірак Юлія	"	Поділ	Подільск	"	16/7 1920	26	/	/	/	/				/	/	/
441	Возовик Марія	хазяйка	Вол.	Дубенськ.	"	24/4 1920	26	/	/	.	.	/	/	/	/	/	/
442	Кобилюка Ірина	куховка	Полт.	Гайворон	"	7/7 920	15	.	/			/	/	/	/	/	/
443	Кугай Степан	Хлібороб	Подол.	Н-Ушиц.	"	10/6-920	30	/	/	/	/	/			/	/	/
444																	
445																	
446																	
447																	

8	razy	12	jest	96	14	razy	15	jest	210	11	razy	18	jest	198
9	—	12	—	108	15	—	15	—	225	12	—	18	—	216
10	—	12	—	120						13	—	18	—	234
11	—	12	—	132	1	raz	16	jest	16	14	—	18	—	252
12	—	12	—	144	2	razy	16	—	32	15	—	18	—	270
					3	—	16	—	48	16	—	18	—	288
1	raz	13	jest	13	4	—	16	—	64	17	—	18	—	306
2	razy	13	—	26	5	—	16	—	80	18	—	18	—	324
3	—	13	—	39	6	—	16	—	96					
4	—	13	—	52	7	—	16	—	112	1	raz	19	jest	19
5	—	13	—	65	8	—	16	—	128	2	razy	19	—	38
6	—	13	—	78	9	—	16	—	144	3	—	19	—	57
7	—	13	—	91	10	—	16	—	160	4	—	19	—	76
8	—	13	—	104	11	—	16	—	176	5	—	19	—	95
9	—	13	—	117	12	—	16	—	192	6	—	19	—	114
10	—	13	—	130	13	—	16	—	208	7	—	19	—	133
11	—	13	—	143	14	—	16	—	224	8	—	19	—	152
12	—	13	—	156	15	—	16	—	240	9	—	19	—	171
13	—	13	—	169	16	—	16	—	256	10	—	19	—	190
										11	—	19	—	209
1	raz	14	jest	14	1	raz	17	jest	17	12	—	19	—	228
2	razy	14	—	28	2	razy	17	—	34	13	—	19	—	247
3	—	14	—	42	3	—	17	—	51	14	—	19	—	266
4	—	14	—	56	4	—	17	—	68	15	—	19	—	285
5	—	14	—	70	5	—	17	—	85	16	—	19	—	304
6	—	14	—	84	6	—	17	—	102	17	—	19	—	323
7	—	14	—	98	7	—	17	—	119	18	—	19	—	342
8	—	14	—	112	8	—	17	—	136	19	—	19	—	361
9	—	14	—	126	9	—	17	—	153					
10	—	14	—	140	10	—	17	—	170	1	raz	20	jest	20
11	—	14	—	154	11	—	17	—	187	2	razy	20	—	40
12	—	14	—	168	12	—	17	—	204	3	—	20	—	60
13	—	14	—	182	13	—	17	—	221	4	—	20	—	80
14	—	14	—	196	14	—	17	—	238	5	—	20	—	100
					15	—	17	—	255	6	—	20	—	120
1	raz	15	jest	15	16	—	17	—	272	7	—	20	—	140
2	razy	15	—	30	17	—	17	—	289	8	—	20	—	160
3	—	15	—	45						9	—	20	—	180
4	—	15	—	60	1	raz	18	jest	18	10	—	20	—	200
5	—	15	—	75	2	razy	18	—	36	11	—	20	—	220
6	—	15	—	90	3	—	18	—	54	12	—	20	—	240
7	—	15	—	105	4	—	18	—	72	13	—	20	—	260
8	—	15	—	120	5	—	18	—	90	14	—	20	—	280
9	—	15	—	135	6	—	18	—	108	15	—	20	—	300
10	—	15	—	150	7	—	18	—	126	16	—	20	—	320
11	—	15	—	165	8	—	18	—	144	17	—	20	—	340
12	—	15	—	180	9	—	18	—	162	18	—	20	—	360
13	—	15	—	195	10	—	18	—	180	19	—	20	—	380
										20	—	20	—	400

5. Dzielenie.

1	w	1	mieści się	1	raz
2	—	2	—	1	—
2	—	4	—	2	razy
2	—	6	—	3	—
2	—	8	—	4	—
2	—	10	—	5	—
2	—	12	—	6	—
2	—	14	—	7	—
2	—	16	—	8	—
2	—	18	—	9	—
3	w	3	mieści się	1	raz
3	—	6	—	2	razy
3	—	9	—	3	—
3	—	12	—	4	—
3	—	15	—	5	—
3	—	18	—	6	—
3	—	21	—	7	—
3	—	24	—	8	—
3	—	27	—	9	—
4	w	4	mieści się	1	raz
4	—	8	—	2	razy
4	—	12	—	3	—
4	—	16	—	4	—
4	—	20	—	5	—
4	—	24	—	6	—
4	—	28	—	7	—
4	—	32	—	8	—
4	—	36	—	9	—
5	w	5	mieści się	1	raz
5	—	10	—	2	razy
5	—	15	—	3	—
5	—	20	—	4	—
5	—	25	—	5	—
5	—	30	—	6	—
5	—	35	—	7	—
5	—	40	—	8	—
5	—	45	—	9	—

6	w	6	mieści się	1	raz
6	—	12	—	2	razy
6	—	18	—	3	—
6	—	24	—	4	—
6	—	30	—	5	—
6	—	36	—	6	—
6	—	42	—	7	—
6	—	48	—	8	—
6	—	54	—	9	—
7	w	7	mieści się	1	raz
7	—	14	—	2	razy
7	—	21	—	3	—
7	—	28	—	4	—
7	—	35	—	5	—
7	—	42	—	6	—
7	—	49	—	7	—
7	—	56	—	8	—
7	—	63	—	9	—
8	w	8	mieści się	1	raz
8	—	16	—	2	razy
8	—	24	—	3	—
8	—	32	—	4	—
8	—	40	—	5	—
8	—	48	—	6	—
8	—	56	—	7	—
8	—	64	—	8	—
8	—	72	—	9	—
9	w	9	mieści się	1	raz
9	—	18	—	2	razy
9	—	27	—	3	—
9	—	36	—	4	—
9	—	45	—	5	—
9	—	54	—	6	—
9	—	63	—	7	—
9	—	72	—	8	—
9	—	81	—	9	—